

CODERA y Zaidin, Francisco

yol şarkiyatçılığının ilmî temeller üzeri-
ne oturmasını sağladılar.

Codera'nın asıl hedefi, müslüman İspanya'ya ait genel bir kültür tarihi yazmaktı. Bu arzusunu tek bir eserle gerçekleştiremediyse de böyle bir eserin parçaları olarak kabul edilebilecek birçok önemli çalışma yaptı. Bu çalışmaların iki temel özelliğinden biri, hristiyan kaynaklarını ihmal etmemekle beraber daha çok İslâm kaynaklarına dayandırılmış olmaları, diğeri de daha önceki İspanyol şarkiyatçıların kaleme aldıkları eserlere kıyasla peşin hükümlerden ve bunların sebep olduğu hatalardan büyük ölçüde arınmış bulunmalarıdır.

1879'da Real Academia de Historia'nın üyeliğine seçilen ve burada Endülüs medeniyetine dair çeşitli konferanslar veren Codera, aynı zamanda iyi bir nümsimat ve epigrafist olarak da kendini göstermiştir. 1904'te Codera'nın anısına *Homenaje a Don Francisco Codera* (Zaragoza 1904) adıyla bir armağan hazırlanmıştır.

Eserleri. A) Monografiler. 1. *Mozárabes, su condición social y política* (Lerida 1866). İslâm kültürünü benimsemiş hristiyan İspanyollar'ın sosyal ve siyasî hayatları hakkındadır. 2. *Tratado de numismática árabe-española* (Madrid 1879). Endülüs İslâm paralarıyla ilgili bir çalışmadır. 3. *Estudios críticos de la historia árabe-española* (Zaragoza-Madrid 1903-1917). *Journal Asiatique*'te yayımlanmış çeşitli makalelerinin, "Colección de Estudios Arabes" dizisinin VIII ve IX. ciltleri olarak yapılmış toplu bir yayımdır. 4. *Decadencia y desaparición de los Almorávides de España* (Zaragoza 1899). Murâbitlar'ın Endülüs'teki hâkimiyetlerinin zayıflaması ve yıkılışı üzerine yapılmış bir çalışmadır.

B) Neşirler (Biblioteca Arabigo-Hispana serisi). 1. İbn Beşkûvâl, *eş-Şıla* (I-II, Madrid 1882-1883). 2. Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis* (J. Ribera ile birlikte, Madrid 1884-1885). 3. İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Şıla* (I-II, Madrid 1886-1887). 4. İbnü'l-Faradî, *Târîhu 'ulemâ'i Endelüs* (I-II, Madrid 1890). 5. İbn Hayr, *Fehrese* (J. Ribera ile birlikte, Zaragoza 1893).

Codera'nın belli başlı makaleleri de şunlardır: "Contenido de las cien primeras paginas de la Assilah de Aben Pascual" (*Boletín de la Real Academia de la historia*, sy. 2 [Madrid 1882], s. 164-168); "Segundo cuaderno de la Assilah de Aben

Pascual" (*a.g.e.*, sy. 2 [1882], s. 215-217); "Manuscritos de autores arabes espanoles existentes en Túnez" (*a.g.e.*, sy. 5 [1884], s. 9-11); "Comision Historica en Túnez, 1884" (*a.g.e.*, sy. 12 [1888], s. 380-399); "Tres manuscritos importantes de autores arabes espanoles en la mezquita mayor du Tunez" (*a.g.e.*, sy. 12 [1888], s. 399-406); "Manuscritos arabes de la mezquita mayor de Tunez en la Exposicion historico-europea" (*a.g.e.*, sy. 21 [1892], s. 462-463); "Libros procedentes de Marruecos" (*a.g.e.*, sy. 24 [1894], s. 365-378); "Libros arabes adquiridos para la Academia" (*a.g.e.*, sy. 23 [1893], s. 448-454; sy. 26 [1895], s. 408-416); "Copia de un tono de Aben Çaid al-Mughrib fi hula al-Maghrib a la Academia" (*a.g.e.*, sy. 27 [1895], s. 148-160); "Manuscritos arabes espanoles de le coleccion de la casa Brill de Leiden" (*a.g.e.*, sy. 27 [1895], s. 266-273); "Lápida árabe descubierta en la Catedral de Córdoba en el año 1896" (*a.g.e.*, sy. 32 [1898], s. 10-16); "Peleografía árabe: dificultades que ofrece-su estado-medios de desarrollo" (*a.g.e.*, sy. 33 [1898], s. 297-306); "Catálogos de bibliotecas de Constantinopla" (*a.g.e.*, sy. 18 [1891], s. 297-303; sy. 35 [1899], s. 494-502).

BİBLİYOGRAFYA :

Homenaje a Don Francisco Codera (nşr. Estudios de Erudición Oriental), Zaragoza 1904; Necib el-Akiki, *el-Müsteşrikün*, Kahire 1980, II, 187-188; *ed-Dirâsâtü'l-'Arabîyye ve'l-İslâmiyye fi Ürubbâ*, Beyrut 1982, s. 136-137; D. Wasserstein, *The Rise and Fall of the Party Kings*, Princeton 1985, s. 298-300, 308; Cl. Huart, "Francisco Codera y Zaidin", *JA*, XI (1918), s. 317-319; I. Cattin, "L'orientaliste espagnol Francisco Codera y Zaidin", *RT* (1918), s. 128-129; E. García Gómez, "Homenaje a Don Francisco Codera (1836-1917)", *al-Andalus*, XV/2, Madrid 1950, s. 263-274.

MEHMET ÖZDEMİR

COĞRAFYA

Tirli (Sür) Marinos (ö. 130 [?]) ile Batlamyus'un (Ptolemaios, ö. 168 [?]) o zamanki dünyayı tanıtan kitaplarına ad olarak verdikleri *geographia* kelimesi, Grekçe'de "yeryüzünü anlatan yazı" mânâsını taşımaktadır. Kelime *cuğrafiyâ* şeklinde Arapçalaştırılarak Muhammed b. Ebû Bekir ez-Zühri (XII. yüzyıl) ve İbn Saîd el-Mağribî (XIII. yüzyıl) gibi Arap coğrafyacıları tarafından da kullanılmıştır. Daha önce ise Hârizmî (ö. 232/847'den sonra), eserine coğrafyanın Arapça karşılığı olarak düşündüğü *Şûretü'l-arz*

adını verirken Mes'ûdî de (ö. 345/956) kelimeyi "kat'u'l-arz" (yeryüzü araştırması) şeklinde mânalandırmıştır. Ortaçağ İslâm coğrafyacıları bu ilmi modern meslektaşları gibi, iyi tanımlanmış ve sınırları belli bir bilim dalı olarak tanımıyorlardı. Bundan dolayı coğrafyanın çeşitli dallarıyla ilgili hususlar, astronomi, kozmografya, felsefe, matematikî coğrafya, tasvirî coğrafya gibi çeşitli konular içinde ve seyahatnâmelerde dağınık şekilde bulunurdu. O dönem yazarları coğrafi eserlere *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, *Kitâbü'l-Büldân*, *Şuverü'l-eğâlîm*, *Kitâbü Nüzhetü'l-müşâtâk fi'htirâkı'l-âfâk* gibi değişik adlar vermişlerdir.

A) İslâm Coğrafyasının Temelleri. İslâmiyet öncesinde Araplar, Arabistan ve komşusu olan bölgeler hakkında bazı coğrafi bilgilere sahiptiler. Bunun yanında gezegenlerin hareketleri, gökyüzü ve yıldızlar hakkında da günlük gözlemlerine dayandıkları bazı bilgileri vardı. Bu bilgilerden seyahatlerinde, takvim düzenlemelerinde ve hava durumu tahminlerinde faydalanıyorlardı. VIII. yüzyılda Abbâsî Devleti'nin kurulmasından sonra Yunan, İran ve Hint astronomi-coğrafya çalışmalarının İslâm dünyası tarafından tanınmasıyla coğrafya bir ilim dalı olarak ortaya çıktı. Bu süreç, bir Hintli bilim heyetinin Abbâsî sarayına bazı Sanskritçe astronomi eserlerini getirdiği 771 veya 773 tarihinde başladı. Bu eserlerden Arapça'ya tercüme edilenler, 499'da I. Âryabhat tarafından yazılmış *Âryabhatîya* (Ar. *el-Ercebhed*), Brahmagubta'nın 628'de telif ettiği *Brahmasphûtasiddhânta* (Ar. *el-Sindh-Hind*) ve aynı yazarın 665'te kaleme aldığı *Khandakhâdyaka*'dır (Ar. *Arkand*). Bu çalışmalarla müslüman bilginler Hintliler'in yeryüzünün şekli, dönmesi, bilinen son sınırları, üzerini örten kubbe ve Orta Hindistan'dan hesap edilen enlem ve boylamlar gibi coğrafya-astronomi bilgilerinden haberdar oldular. Yine bu dönemde, aralarında *Zic'ü's-Şâh* ve *Âyîn-nâme* gibi eserlerin de bulunduğu astronomi ve eski İran tarihi üzerine yazılmış birçok Pehlevîce kitap Arapça'ya tercüme edilmiştir. Sâsânî dönemine ait çeşitli haritalar ve arazi ölçüm kayıtları, IX. yüzyılda tasvirî coğrafya üzerinde Arapça çalışmaların temelini atan İslâm coğrafyacılarına hazır kaynak teşkil etmiştir. Astronomi ve coğrafya konusundaki eski Yunan kaynaklarının da İslâm coğrafyasının gelişmesinde derin tesirleri olmuştur. Arapça'ya tercüme edilen

Grekçe eserler arasında Batlamyus'un *Almagest* (Ar. *el-Mecistî*), *Geographia* (Ar. *Coğrafya*) ve *Tetrabiblos*'u (Ar. *el-Makâlâtü'l-erba'a*) ile Aristo'nun *Meteorologica*'sı (Ar. *el-Âşârü'l-^ulviiyye*) başta gelmektedir.

B) Klasik Dönem (IX-X. yüzyıllar). İslâm coğrafyasının temellerinin atıldığı Abbâsîler döneminde IX. yüzyılın ortalarında Irak'ta tasvirî coğrafya okulu, X. yüzyılda da Orta Asya'da Belh coğrafya okulu ortaya çıktı. Özellikle Grek coğrafyasının etkisinde kalan bu okullara mensup coğrafyacılar konu üzerinde rehberlik edecek düzeyde klasik eserler meydana getirdiler.

1. Astronomi Bilgileri ve Matematikçiler. Bağdat'ta Halife Me'mûn'un (813-833) himayesinde çalışan müslüman ilim adamları Grekçe eserlerden sağlanan coğrafi bilgileri tahkik ettiler ve özellikle Batlamyus'un bir derecelik kavsın uzunluğu için bulduğu 66 2/3 Arap miline tekabül eden uzunluğun gerçek değerini hesaplamak için yeryüzünü ölçme çalışmaları yaptılar. "es-Sûretü'l-Me'mûniyye" adını verdikleri bir dünya haritası çizdiler. Ancak bu harita günümüze kadar gelmemiştir. Daha sonra Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî Batlamyus'un *Geographia* kitabından elde ettiği bilgilere dayanarak bir dünya haritası çizdi ki bu harita da günümüze ulaşmamıştır. Yazar *Kitâbü Şûretü'l-arz* (nşr. Hans von Mîzik, Leipzig 1926) adlı eserinde Yunan iklim bölgelerine uyan tarifler vermiştir. Hârizmî'nin bu haritası yeniden düzenlenerek yayımlandı (S. Razia Ja'fîrî, *al-Khwârizmî's Geographical Map of the World*, Dushanbe-Srinagar 1985). Hârizmî'nin çalışma metodunu sürdüren İbn Serâbiyûn (Suhrâb) ise *Kitâbü 'Acâ'ibi'l-eğâlîmi's-seb'a'yı* kaleme aldı (902-945 arasında). Yazar genellikle Hârizmî'yi takip etti; ancak birçok durumda şehir, dağ ve nehir ağzlarının enlem ve boylamlarına 5° daha ekledi. İbn Serâbiyûn ayrıca Hârizmî'nin eserinde bulunmayan bir harita çizim tekniğini de göstermiştir.

Bu dönemde astronomi ve matematikî coğrafyaya katkıda bulunan diğer önemli ilim adamları arasında, *Cevâmi'u 'ilmi'n-nücûm ve harekâtî's-semâviyye* adlı eserin yazarı Ahmed b. Muhammed b. Kesîr el-Fergânî (ö. 247/861'den sonra) yer alır. Fergânî, Mutevekkil-Allellah (847-861) tarafından Fustat'ta (eski Kahire) "el-mikyâsü'l-kebir" in (Nil'in taşıdığı sırada yüksekliğini tesbit için

yapılan ve 861'de tamamlanan ölçüm aleti) yapımını teftiş etmekle görevlendirildi. Diğer bir ilim adamı, kendi gözlemlerine ve Batlamyus'un yaptıklarına dayanarak meydana getirdiği *ez-Zicü'l-mümtehan* adlı eseriyle tanınan Habeş el-Hâsib el-Mervezî'dir (ö. 260/874 [?]). Ancak dönemin en önemli astronomu Muhammed b. Câbir el-Bettânî (ö. 317/929 [?]) idi. *Kitâbü'z-Zic* adlı eserinde kendi gözlemlerine dayanarak ekliptik eğiminin değerini Batlamyus'unkinden (23° 51' 20") 16' daha düşük bir değerde tesbit etmiştir (23° 35'). Gece ve gündüz sürelerinin gerilemesi konusunda, Batlamyus'un değerinden (100 yılda 1') daha doğru, ancak yaklaşık % 10 daha hızlı (doğrusu 72 yılda 1') olan Sâbit b. Kurre'nin (ö. 288/901) bulduğu değeri (66 yılda 1') tekit eder. Bundan dolayı onun 365 gün 5 saat 46 dakika 24 saniye olarak hesapladığı güneş yılı doğrusundan (2° 22") daha kısadır (doğrusu 365 gün 5 saat 48 dakika 46 saniye). Bunun yanında Batlamyus'un bulduğu değer ise (365 gün 5 saat 55 dakika 12 saniye) 6 dakika 26 saniye daha uzundur. Batlamyus gibi Bettânî de eserinde doksan dört ülkeyi tanımlar ve 273 yerin enlem ve boylamlarını verir. Nallino'nun görüşüne göre Bettânî'nin tartışması, Batlamyus'un eserinin Sâbit b. Kurre tarafından doğru yapılmış tercümesi etrafında dolaşır. Bettânî, Me'mûn'un ilim adamlarının kitaplarından herhangi bir alıntı yapmadığı eserinde bu gibi sonuçlardan kaçınmıştır. Sâbit b. Kurre dönemin en önemli astronomlarındandı. Sekiz gök küre yardımıyla gece gündüz arasındaki değişim olayını açıklayan hareket tezini ortaya koymuş, ayrıca dokuzuncu bir gök kürenin yardımıyla da gece ile gündüzün eşitliğindeki kararsızlığı (trepidation) açıklamıştır ki bu teorinin İslâm'da ilk defa Sâbit b. Kurre adıyla birlikte ortaya çıktığı bilinmektedir (DSB, XIII, 288-295). *Resâ'ilü İhvânî's-Şafâ ve ħillâni'l-vefâ* (yazılışı 287/900 [veya muhtemelen daha önce] - 354/965 arasında) İsmâîlîler'in görüşlerini sunarak dönemin felsefî ve ilmi bilgilerinin bir özetini meydana getirir. Kitabın coğrafya bölümünde çok fazla orijinal fikir yoktur; fizikî, matematikî ve beşerî coğrafya konularında var olan geleneksel bilgileri tekrar etmiştir. *İhvânü's-Şafâ*'ya göre yeryüzünün çevresi 6855 fersah (yaklaşık 40.957 km.), çapı 2167 fersah (yaklaşık 10.540 km.), bir yerküre derecesinin değeri ise 19 fersah (yaklaşık 91 km.) idi.

Yeryüzünün sadece meskûn olan dörtte biri biliniyor, geriye kalan dörtte üçü bilinmiyordu. Kuzey kutup bölgeleri bütün hayvan ve bitkilerin hayatını yok edecek derecede soğuk, buna karşılık güney kutup bölgeleri ise aşırı derecede sıcaktı ve bu yüzden oradaki bütün hayvan ve bitkiler yanmıştı; dolayısıyla o topraklarda oturmak mümkün olmadığı gibi oraya herhangi bir kimse de ulaşamamıştı.

Bu dönemde Mısır'da çalışmalarını sürdürmüş önemli bir astronomi bilgini de Ebû'l-Hasan İbn Yûnus es-Sadeffî (ö. 399/1009) idi. Halife Azîz-Billâh döneminde (976-996), sonradan da Halife el-Hâkim'in (996-1021) emriyle astronomi gözlemlerinde bulundu ve gözlemlerine 1003 yılına kadar devam etti. Bugün sadece bazı bölümleri mevcut olan en önemli eseri *ez-Zicü'l-Hâkimi'l-kebir*'dir. İkinci önemli eseri, Kahire'de XIX. yüzyıla kadar zaman tesbiti için kullanılan küresel cetvellerin hazırlanmasında baş vurulan *Kitâbü Gâyeti'l-intifâ'* adlı eserdir. Bu eserin bir kısmı XIII. yüzyılda Maksî tarafından tamamlanmıştır. Söz konusu cetveller genellikle doğru hesaplanmış olup tamamıyla İbn Yûnus'un Kahire için verdiği 30° enlem derecesi ve 23° 35' ekliptik eğimi değerlerine dayanır (DSB, XIV, 574-580). Diğer bir astronomi bilgini Ebû Mahmûd Hâmid b. Hıdr el-Hucendî'dir (ö. 390/1000). Eserlerinden biri *Risâle fi'l-meyl ve 'arzi'l-beled*'dir. Onun Rey şehri yakınında Büveyhî Sultanı Fahrüddeve'ye (976-997) nisbetle ekliptiğin eğimini gözlemlemek için "es-südsü'l-Fahrî" isminde bir alet yaptığı söylenir. Hucendî'den önce yapılan aletler saniyeyi göstermezlerdi. Bîrûnî'ye göre bu aletin üzerindeki her derece 360 eşit parçaya bölünmüştü ve ölçek üzerinde her 10 saniyelik bölüm ayrı bir işaretle belirtilmişti ki bu Hucendî için büyük başarı idi. Buna benzer aletler daha sonra 1261'de inşa edilen Merâğa ve 1410'da inşa edilen Semerkant rasathâ-nelerinde de yapılmıştır. Bununla beraber Bîrûnî'ye göre Hucendî'nin yaptığı alet ağırlığından dolayı bir derece sapma yapmıştır ve bu sebeple kusurludur. Hucendî güneş ve gezegenleri gözlemledi. Ekliptik eğimini ve Rey şehrinin enlemini hesapladı. Bu gözlemlerinden faydalanarak *Zicü'l-Fahrî* adlı eseri telif etti. Ona göre Hintliler 24° olarak hesapladıkları ekliptik eğiminin en büyük derecesini bulmuşlardır. Bu eğim Batlamyus'ta 23° 51' 20", kendi hesaplarında

COĞRAFYA

ise 23° 32' 19" idi. Bugün bu farklı değerlerin kusurlu aletler yüzünden olmadığı, ekliptik eğimin sabit durmayan ve gittikçe azalan bir değer olmasından kaynaklandığı kabul edilmektedir. Hucendî Rey şehrinin enlemini 35° 34' 38" olarak hesaplamıştır.

2. Filozoflar. VIII ve IX. yüzyılların astronomi bilginleri astronomi coğrafyasına önemli katkılarda bulunurken dönemin filozofları da fizikî coğrafyanın gelişmesine yardım ediyorlardı. Bunlar arasında en ön sırayı işgal eden meşhur Ya'küb b. İshak el-Kindî'dir (ö. 252/866). *Risâletü Ya'küb b. İshâk el-Kindî fi havâdisi'l-cev* (nşr. Yüsuf Ya'küb Miskûnî, Bağdad 1965) ve *Resâ'ilü'l-Kindî el-felsefiyye* (nşr. M. A. Ebû Ridâ, I-II, Kahire 1369/1372/1950-1953) adı altında basılan birçok risâle Kindî'ye atfedilmiştir. Bu ikinci kitabın II. cildi beş element, gök katları, bazı yerlere yağmur yağmamasının sebepleri, semanın renkleri, suların med ve cezir hareketleri gibi konulara tahsis edilmiştir. Kindî'nin öğrencisi İbnü't-Tayyib es-Serahsî (ö. 286/899) coğrafi konularda çeşitli eserler meydana getirdi. Mes'ûdî, Kindî ile beraber Serahsî'den de sık sık alıntılar yapmıştır. Mes'ûdî'nin istifade ettiği *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* ve *Risâle fi'l-bihâr ve'l-cibâl* adlı kitaplar Serahsî'ye aittir; ancak bu eserlerin hiçbirisi bugün elimizde bulunmamaktadır.

3. Irak Coğrafya Okulu. Genel ve tasvirî coğrafya üzerinde ilk defa sistematik olarak yazı yazanlar IX. yüzyılın ortalarında Irak'ta görüldü. Bu okulun en önemli coğrafyacıları arasında İbn Hurdâzbih, Ya'kübî, Mes'ûdî, İbnü'l-Fakih, İbn Rüste ve Kudâme b. Ca'fer el-Kâtib bulunmaktadır. Bilinen dünyayı ilk tarif eden coğrafyacı Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdâzbih'tir (ö. 300/912) ve bundan dolayı kendisine "İslâm coğrafyasının babası" unvanı verilmiştir. İranlı olan İbn Hurdâzbih, Cibâl bölgesinde posta işlerinde çalışan bir devlet memuru idi. Yazarın envâ'ı* üzerinde bir çalışması ve Batlamyus'un *Geographia*'sının Arapça bir tercümesi vardı; ancak bu eserlerin hiçbirisi bugün elde bulunmamaktadır. Coğrafya konusunda en önemli çalışması olan *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* günümüze kadar ulaşmıştır (nşr. de Goeje, BGA, VI, Leiden 1889). Bu eser, daha sonraki dönemlerde tasvirî coğrafya üzerinde çalışan birçok coğrafyacıya kaynak teşkil etmiştir. Irak okulunun ikinci önemli coğrafyacı Ebü'l-

Abbas Ahmed b. Ya'küb b. Ca'fer el-Kâtib el-Ya'kübî (ö. 292/905 [?]) idi. Bağdat'ta doğan Ya'kübî uzun süre Ermenistan ve Horasan'da kaldı; Hindistan'a ve Filistin bölgesine gitti. *Kitâbü'l-Büldân*'ın yazarı olan Ya'kübî İbn Hurdâzbih'in usulünü takip etti; yazdığı eserde tuttuğu yol, toplamış olduğu bilgilerin bir özetini çıkarmaktı.

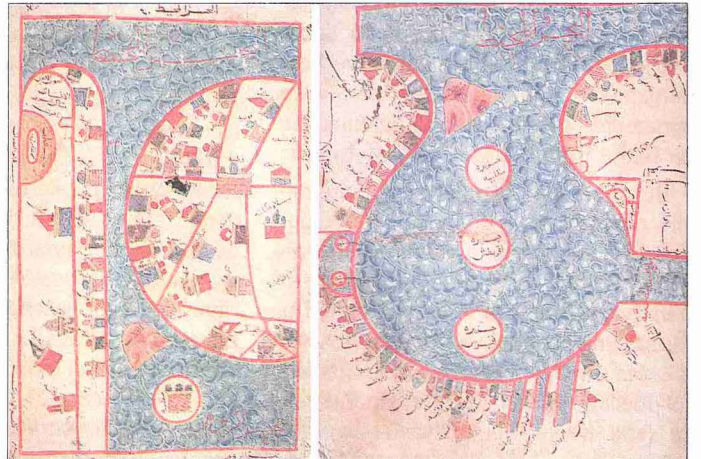
Coğrafya konusunda en orijinal eser yazarlardan biri de Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî'dir (ö. 345/956). Birçok eser kaleme alan Mes'ûdî seçkin bir tarihçi olmasının yanında Ortaçağ müslüman seyyahlarının en büyüklerinden biri idi. Ancak onun eserlerinden sadece *Mürûcû'z-zeheb* ve *me'âdinü'l-cevher* ile *et-Tenbih ve'l-işrâf* günümüze kadar gelebilmiştir. *Mürûcû'z-zeheb*, her ikisi de bize ulaşmayan *Kitâbü Aḥbârîz-zamân* ile onun özeti sayılan *Kitâbü'l-Evsaf*'ın kısaltılmış şeklidir. Mes'ûdî, *Kitâbü'l-Ḳadâyâ ve't-tecârib* adında bir seyahatnâme yazdı. Müellif kitabında, iklimin bir bölgede oturanlar üzerine yaptığı etkilerle bazı suların hayvan yaşamındaki etkileri gibi konuları tartışmıştır. Mes'ûdî, zamanın coğrafyacıları arasında yaygın olan bazı coğrafi bilgilerin hiçbirini tenkit etmeden benimsemiş, onları kendi deney ve gözlemlerinin ışığında yeniden tahkik etmiştir. Mes'ûdî, güney yarım kürenin tamamen bilinmeyen bir kara parçası ile kaplı olduğu yolundaki bilgi hakkında şüphelerini ifade eden ilk müslüman coğrafyacılarıdandır. Gemi kaptanları tarafından kendisine anlatılan Hint Okyanusu'nun bazı yönlerde sınırı olmadığı konusuna da işaret etmiştir; onun bu görüşü filozofların inandıklarına ters düşmektedir.

903'te yazılmış ve sadece kısaltılmış şekliyle bilinen *Kitâbü'l-Büldân* adlı

eserin sahibi İbnü'l-Fakih el-Hemedânî diğer bir İslâm coğrafyacısıdır. Başka bir İslâm coğrafyacı da İbn Rüste olarak bilinen Ebû Ali Ahmed b. Ömer idi. 903 yılında yazmış olduğu *Kitâbü'l-A'ḫān-nefise*'nin sadece coğrafya ve astronomiyle ilgili olan yedinci bölümü günümüze kadar gelmiştir. Hayatı hakkında İsfahanlı olduğu ve Hicaz'a gittiğinden başka bilgi yoktur. Öyle anlaşıyor ki İbn Rüste İbn Hurdâzbih'in eserinin bütün uyarlamalarından faydalanmıştır. Bu dönemin bir başka İslâm coğrafyacı Kudâme b. Ca'fer el-Kâtib (ö. 337/948) idi. 928'de tamamlanmış olan eseri *Kitâbü'l-Ḥarâc ve şan'atü'l-kitâbe* günümüze ancak bölümler halinde ulaşabilmiştir. Basarlı bir hristiyanken müslüman olan Kudâme b. Ca'fer hayatının son yıllarını postacıbaşı olarak geçirmiştir. Telif ettiği eserindeki amacı, posta merkezlerinin bir kayıt defteriyle halifeler için ordularına gönderilmek üzere bir rehber hazırlamaktı.

IX. yüzyıla birlikte coğrafyaya olan ilgi oldukça genişledi. Bu ilgi sadece hükümet memurları, tarihçiler ve seyyahlarla sınırlı kalmadı, edebiyatçılar da coğrafya ile ilgilenmeye başladılar. Bu tip bir ilim adamı Arap edebiyatçısı Amr b. Bahr el-Câhiz'dir (ö. 255/868-69). Mes'ûdî'nin zikrettiği Câhiz'e ait *Kitâbü'l-Emşâr ve 'acâ'ibü'l-büldân* adlı eseri günümüze kadar ulaşmamıştır. Câhiz, iktisadî coğrafya üzerindeki *et-Tebassur bi't-ticâre* adlı bir kitap yazmıştır (nşr. Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, Beyrut 1966). Ona atfedilen diğer eserler arasında, Fırat'ın suyunun Dicle'ninkine üstün olduğunu konu edinen *el-Evṭân ve'l-büldân* ile kozmografyaya dair *Kitâbü'l-İber ve'l-i'tibâr* adlı kitaplar bulunmaktadır. Câhiz'in bu konuda yazılmış ilk ese-

İstahri'nin
Mesâlikü'l-
memâlik
adlı eserinde
İspanya,
Afrika ve
Doğu Akdeniz'i
gösteren
haritalar
(TSMK, III. Ahmed,
nr. 3348,
vr. 40°, 73°)

rin sahibi olması muhtemeldir. Ona göre kozmografya üzerine ilk eser yazan, Emevî döneminde Pehlevîce'yi kullanan Yasû Matran Fâris adlı bir İranlı idi. Câhiz *Kitâbü'l-Ḥayevân*'ında Hintliler'den aldığı bilgilere göre bir kangurunun özelliklerini Hint gergedanına benzetir ki buradan Hintli denizcilerin bu dönemde Avustralya'ya gitmiş oldukları anlaşılmaktadır.

4. Belh Coğrafya Okulu. Irak İslâm coğrafya okulu çalışmalarını genel ve tasvirî coğrafya konularına ayırırken X. yüzyılın ilk yarısında Horasan'da bugün Belh İslâm Okulu diye adlandırılan yeni bir coğrafya mektebi ortaya çıktı. Bu mektebin yazarları, müslüman olmayan ülkeleri dışarıda bırakarak çalışmalarını geniş ve ayrıntılı bir şekilde İslâm ülkelerinin coğrafyası üzerinde yoğunlaştırdılar. Bu durum, eski eğilimlerden ayrılma ve bölgesel coğrafyaya doğru bir adım atma sayıldı. Okulun kurucusu Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî'dir (ö. 322/934). Belhî gençliğinde Bağdat'ta filozof Kindî'nin talebesiydi. Orta Asya'ya döndükten sonra eserini yazdı; ömrünün son dönemlerinde de İslâm ülkelerinin çeşitli yerlerinin bölgesel haritalarını çizdi (308/920 ve 309/921). Belhî'nin genelde *Şuverû'l-ekâlim* adıyla bilinen coğrafya kitabı Makdisî tarafından *el-Emsile ve şüretü'l-arz* (bk. *Aḥsenü't-tekâsım*, s. 4) şeklinde zikredilir. Barthold, Belhî'nin kitabının sadece Ebû Ca'fer el-Hâzin'in çizmiş olduğu haritaların bir açıklaması olabileceğini ve haritaları onun çizmediğini iddia eder. Ancak bu iddia tartışılabilir ve daha fazla araştırılmaya muhtaçtır. Çünkü her ne kadar Belhî'nin orijinal eserinin metni ortaya konmamış ve bir dönem ona atfedilen yazmaların sonradan İstahrî'nin olduğu tes-

bit edilmişse de İstahrî'nin 930-933 arasında, yani Belhî'nin henüz hayatta olduğu bir dönemde yazdığı eserinin onun çalışmasının genişletilmiş bir düzenlemesi olduğu şeklindeki De Goeje'nin görüşü hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Makdisî'nin İstahrî ve Belhî'nin eserlerinden iktibas ettiği çeşitli pasajlardan zamanla Belhî'nin eserinin İstahrî'ninkinden ayırt edilemez hale geldiği açıkça anlaşılmaktadır.

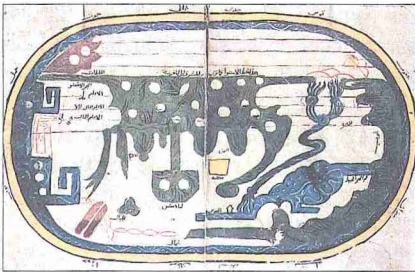
Belh okuluna mensup coğrafyacılar İslâm ülkelerini iklimlere (bölge) ayırdılar ve her iklimin ayrı bir haritasını çizdiler. Yuvarlak bir dünya haritası çizerek Mekke'yi bu haritanın merkezinde gösterdiler. Genel olarak coğrafi gerçekleri Kur'an ve hadisteki kavramlarla desteklemek temayülü vardı. Ayrıca çalışmalarını İslâm ülkelerinin coğrafyası üzerine yoğunlaştırarak coğrafyaya İslâmî ve siyasi bir renk verdiler. İslâm ülkelerinin sadece coğrafi bölgeler esasına göre taksimi ve o bölgelerin haritalarının çizimi zamanın coğrafya düşüncesinin gelişmesinde müsbet bir ilerleme idi. Böylece onlar, zamanlarında coğrafi sınırları belirlenmiş ülke kavramını ilk defa ortaya koyan müslüman coğrafyacılar arasında yer aldılar. Bu okulun ilk mensupları arasında Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî (ö. X. yüzyılın ikinci yarısı) başta gelir. İstahrî, eseri *Mesâlikü'l-memâlik*'i yirmi iklimle ayırmıştı. Çalışmalarındaki asıl önemli nokta, önceden hiç kimsenin yapmadığı iklim haritalarını çizmiş olmasıdır. İstahrî İslâm ülkelerinin çeşitli bölgelerini gezdi; bu yüzden onun bilgileri kısmen şahsî gözlemlerine dayanır.

İbn Havkal olarak tanınan Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Havkal *Kitâbü Şüretü'l-arz (el-Mesâlik ve'l-memâlik)* adlı kitabını yaklaşık 977'de tamamladı. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen İbn Havkal genç yaşından itibaren coğrafya ile ilgilenmeye başladı ve çok yer dolaştı. Eseri İstahrî'ninki ile karşılaştırıldığında ondan çok istifade ettiği, ancak Afrika ve İspanya hakkındaki bilgilere büyük eklemeler yaptığı anlaşılmaktadır. İslâm ülkelerinin yirmi iki haritasını çizdi. İbn Havkal'a göre İstahrî'nin bazı haritaları mükemmel, bazıları ise eksikti. Bu yüzden İstahrî'nin kendi isteği üzerine karışık ve eksik olan haritaların bazılarını yeniden çizdi (*Şüretü'l-arz*, s. 329-330). İbn Havkal'ın yaptığı haritalar hiç şüphesiz İstahrî'ninkilerine göre daha gelişmiştir.

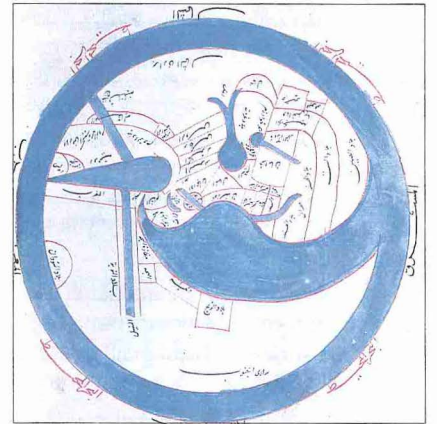
Belh okulunun en araştırmacı coğrafyacısı, Makdisî veya Mukaddesî olarak tanınan Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir el-Bennâ eş-Şâmî el-Beşşârî'dir (ö. X. yüzyılın sonları). Fıkıh eğitimi görmüş olan Makdisî, İslâm memleketlerinde çok uzaklara varan geniş seyahatler yaptı. Sonunda kırk bir yaşında iken *Aḥsenü't-tekâsım fi ma'rifeti'l-ekâlim* adındaki coğrafi eserini yazmaya başladı. Eseri her ne kadar 985 yılında tamamladıysa da 997 yılına kadar ona eklemeler yapmaya devam etti. Coğrafyayı herkes ve her grup insan, hatta daha çok dinî ilimlerle uğraşanlar için, İslâm ülkelerinden haberdar olmaları açısından gerekli bir ilim olarak kabul ediyordu. Ona göre coğrafya fıkıh öğreniminde de gerekli idi. Eserinde İslâm ülkelerini altısı Arap ve sekizi Acem (Arap dışı) olmak üzere on dört iklime ayırmış ve iklimler hakkında yalnız coğrafi bilgiler vermekle kalmayıp aynı zamanda o iklimlerde yaşayan insanların sosyokültürel ve sosyoekonomik yönleri üzerinde de durmuştur. Makdisî kelime ve deyimlere özel mânalar vererek ilk defa Arapça'da bir coğrafya terminolojisi oluşturmuştur. İslâm ülkelerinin gerçek şekillerini gösterebilmek için, Belh okulunun benimsediği geometrik çizimli haritalardan bir şey anlaşılmayacağına işaret ederek okuyucunun daha kolay kavrayabileceğine inandığı genel bir ülke haritası çizmek için çaba harcamıştır (*Aḥsenü't-tekâsım*, s. 62).

5. Ceyhânî ve Diğer Coğrafyacılar. Irak ve Belh okullarına bağlı coğrafyacıların yanında bu dönemde ün kazanmış bir-

İbn Havkal'ın *el-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserinde Mekke'yi ve ekvatoru gösteren dünya haritası (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2934, vr. 4^b-5^a)

Makdisî'nin *Aḥsenü't-tekâsım* adlı eserindeki dünya haritası (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2971, vr. 3^a)

COĞRAFYA

çok coğrafyacı daha vardı. Bunlar arasında en meşhur olanı, Sâmânî Veziri Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ceyhânî'dir. Ancak ne yazık ki onun 922'den önce yazılmış *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eseri günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu eserin geniş kapsamı olduğu ve daha sonraki dönemlerde pek çok yazara kaynak teşkil ettiği anlaşıyor. Ceyhânî'nin kendi topladığı bilgiler yanında önemli bir ölçüde İbn Hurdâzbih'in eserinden de faydalandığına inanılmaktadır. Bu dönemde kitap telif eden diğer bir coğrafyacı da Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî'dir. *el-Bed' ve't-târîh* adlı eseri (yazılışı 966) Büst şehrinde Sâmânî vezirlerinden biri için kaleme alınmıştır. Bazı ilginç coğrafi bilgiler içeren eser astronomik ve matematikî coğrafyada Yunan sistemini ortaya koyarken tasvirî coğrafyada klasik İslâm coğrafya okullarını takip eder.

Bunlardan başka X. yüzyılda genel ve sistematik coğrafya konularında yazılmış en önemli eser, 982-983 yılında derlenmiş olan yazarı meçhul *Hudûdü'l-âlem*'dir. Eser, Afganistan'ın kuzeyinde Güzgânân'da hüküm süren Ferîgünîler hânedanından Emîr Ebû'l-Hâris Muhammed b. Ahmed'e ithaf edilmiştir. *Hudûdü'l-âlem* Minorsky tarafından ayrıntılı açıklamalarla İngilizce'ye çevrilmiştir. Eserin *Şehnâme*'den daha önce yazılmış Fars edebiyatının ilk nesir çalışmalarından biri olduğu görüşünü ileri süren Minorsky yazarın çalışmasını bizzat hazırladığı bir harita üzerine oturttuğu kanaatindedir. Bu haritanın Ebû Ca'fer el-Hâzin'in dünya haritasının düzeltilmiş bir şekli olduğu sanılmaktadır. Yazar belki de Ceyhânî'den istifade etmesi dolayısıyla İbn Hurdâzbih'in çalışmasından faydalanmış ve sistematik olarak da İstahrî'yi kullanmıştı. *Hudûdü'l-âlem*, ilk bölümü önsöz, son bölümü sonuç olmak üzere altmış bir bölüme ayrılmıştır. İkinci bölümden yedinci bölüme kadar olan kısım denizler, adalar, dağlar, nehirler, çöller vb. konularla ilgili olarak matematikî ve sistematik coğrafyadan bahseder; geri kalan bölümler ise her ülkenin ayrı ayrı tasvirine ayrılmıştır. Eser, bu dönemde doğu İslâm dünyasında coğrafyaya yapılan en büyük katkıyı oluşturur.

Mısır'da kaleme alınan en önemli eser, Hasan b. Ahmed (veya Muhammed) el-Mühellebî tarafından Fâtımî Halifesi Azîz-Billâh için yazılan ve aynı zamanda *Kitâbü'l-Et'vâl* veya *el-Azîzî* olarak da bi-

linen *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı kitaptır. Günümüze kadar ulaşmamış olan eser sadece Yâkût el-Hamevî, Ebû'l-Fidâ ve Hâfız-ı Ebrû'nun yaptıkları iktibaslardan tanınmaktadır. Diğer önemli bir eser, muhtemelen Endülüste İshak b. Hüseyin tarafından yazılmış olan *Âkâmü'l-mercân fî zikri'l-medâ'ini'l-meşhûre fî külli mekân* adlı kitaptır. X. yüzyılın ortalarında yazıldığı sanılan eserin elimizdeki nüshası çok geniş olduğu anlaşılan ilk nüshanın kısaltılmış şeklidir. Şehir ve ülkeler kısa tanımlanmış olmalarına rağmen enlem ve boylamlarıyla birlikte verilmişlerdir.

6. Elçilerin Raporları ve Denizcilik Literatürü. Bu dönemdeki coğrafya literatürü, sultanlar tarafından Asya ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerine yollanan elçilerin yazdıkları raporlarla ve dünyanın çeşitli bölgelerini gezen denizci ve tüccarların naklettikleri rivayetlerle oldukça zenginleşti. Hindistan'a ait en eski raporlardan biri, 800 yılı civarında Abbâsî Veziri Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin (ö. 805) bir elçisi tarafından kaleme alınmıştır. Daha sonraki coğrafyacılar bu rapordan geniş bir şekilde istifade etmişlerdir. Güney ve Güneydoğu Asya ile ilgili bu tip bir eser de iki yıl Kamboçya'da yaşamış olan Ebû Abdullah Muhammed b. İshak tarafından hazırlandı. 845'te Kurtuba Emîri II. Abdurrahman, Gazâl olarak bilinen Yahyâ b. Hakem el-Bekrî'yi (ö. 250/864), daha evvel 844'te Endülüse saldıran Vikingler'le ticarî ilişkiler kurmak üzere İrlanda'ya yolladı; Bekrî, Viking Kralı Turgeis ve karısı Ota ile görüştü.

Silsiletü't-tevârîh'in bir bölümünü teşkil eden *Ahbarü's-Şîn ve'l-Hind* adlı eser Ebû Zeyd es-Sirâfî tarafından yine bu dönemde kaleme alınmıştır (851). *Ahbarü's-Şîn ve'l-Hind*, Çin ile Basra körfezi arasında gemicilik yapan Süleyman et-Tâcir ve diğerlerinin raporlarını kapsar. Eser adalar, denizlerdeki balıklar, civarda yaşayan halk ve diğer ilginç şeylerden bahseder; Çin ve Hindistan hakkında geniş bir tasvirle son bulur. Konu ettiği bölge hakkında en eski ve en güvenilir kaynaklardan birini oluşturan ve bu yüzden daha sonraki dönemin yazarlarından birçoğunun kendisinden faydalandıkları eser, Jean Sauvaget tarafından Arapça metni ve Fransızca tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (Paris 1948). Bu kategorideki eserlere, Büzürg b. Şehriyâr tarafından yazılan *Kitâbü 'Acâ'ibi'l-Hind* (*Livre de Merveilles de l'Inde*,

Arapça metnin neşri P. A. van der Lith, Fransızca tercümesi Marcel Devic, Leiden 1883-1886) adlı eser de dahildir. Bu eser, yazar tarafından derlenen 900-953 yılları arasına ait denizci hikâyelerinin bir koleksiyonudur. Bu tür eserlere meşhur *Elf leyle ve leyle* de (binbir gece masalları) eklenebilir. Bu masallar eğlendirici özelliklerine ek olarak aynı zamanda yedi deniz, kıyı ülkeleri ve adalarla ilgili konularda önemli bir coğrafi kaynak niteliğindedir.

7. Sefaret Heyetleri ve Seyahat Notları. 921 yılında Halife Muktedir-Billâh, Hazarlar'a karşı savunmasını geliştirebilmesi için kendisine yardım etmek üzere bir sefir ve bölgesinde İslâm'ı yaymaya çalışmak üzere de bir âlimin gönderilmesini isteyen Volga Bulgarları'nın kralına bir heyet yolladı. Sefâret kafilesine refakat eden Ahmed b. Fadlân *Risâle* adlı eserinde uzun süren bu seyahatten çok değerli bilgiler aktarmış ve kafilenin karşılaştığı çeşitli kabilelerden bahsetmiştir. *Risâle*, Volga bölgesi ve yaklaşık 60° kuzey enlemine kadar olan bölgelerin topografyasından bahseden Arapça'daki ilk bilgi kaynağıdır. Eser *Risâletü İbn Faqlân* adıyla Sâmî ed-Dehhân tarafından yayımlanmıştır (Şam 1959). 965'te Alman İmparatoru I. Otto'ya iki heyet yollandı. Bunlardan birincisi, aralarında Mağribli bir yahudi olan İbrâhim b. Ya'kûb et-Turtûşî'nin de bulunduğu Kuzey Afrika'nın Fâtımî yöneticileri tarafından yollanan heyet, ikincisi ise Kurtuba halifesi tarafından yollanan ve içinde İbrâhim b. Ahmed et-Turtûşî'nin de bulunduğu heyet idi. İmparator her iki elçi heyetini Magdeburg'da kabul etti ve heyetler döndükten sonra İbrâhim b. Ya'kûb ile İbrâhim b. Ahmed intibalarını yazıp o dönem Orta Avrupa'sı hakkında önemli bilgiler verdiler.

Bu dönemin seyyahlarından biri de 942'de Sâmânî Sultanı II. Nasr'ın sarayını ziyarete gelen bir Çin heyetinin dönüş yolculuğunda onlara refakat eden Ebû Dülef Mis'ar b. Mühelhil el-Yenbûî el-Hazrecî idi. Batı ve Doğu Türkistan'ı (Sinkiang) kateden Ebû Dülef bilinmeyen bir yoldan Çin'e girdi ve oradan Hindistan'a geçerek Sicistan yoluyla İslâm ülkesine döndü. Yâ'kût, Kazvîni ve diğer bazı yazarlar bölge konusundaki rivayetlerinden çeşitli alıntılar yapmışlardır. Ancak Srinagar örneğinde olduğu gibi bazı haberleri gariptir ve güvenilir değildir. Dönemin bir başka seyyahı, 975 yılında meşhur Fâtımî kumandanı Cev-

her es-Sıkkîlî tarafından diplomatik bir görevle Nûbe ülkesine yollanan İbn Selîm el-Üsvânî'dir. Sadece Makrîzî ve İbn İyâs tarafından yapılan özetleri günümüze ulaşmış olan *Kitâbü'l-Ahbarî'n-Nûbe ve'l-Mukurre* ve *Alve ve'l-Bücce ve'n-Nîl* adlı kitabında yazar Nil hakkında ayrıntılı bilgi verir.

8. Bölgesel Coğrafya ve Önemli Şehirlerle Dair Eserler. Bu ve daha sonraki dönemin çok sayıda eseri İslâm dininin kutusal şehirleri ile önemli köy ve kasabaları hakkında çeşitli bilgiler ihtiva eder. Bu eserlerin bazıları ise bölgesel coğrafyaya hasredilmiştir. Mekke hakkında yazılan kitaplar arasında Ebû'l-Velîd el-Ezrakî (ö. 244/858 [?]) ve Fakihî'nin (ö. 272/885) eserleri bulunmaktadır. Bu tip eserlerin önsözlerinde şehirler hakkında bilgi verilmesi, diğer bölümlerinin ise çok tanınmış şahsiyetlerin biyografilerine hasredilmesi dikkate değer özellikleridir. Şehirler hakkında yazanlar arasında Ahmed b. Ebû Tâhir (ö. 280/893), *Târîhu Bağdâd*'ın yazarı Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târîhu Dimaşk*'ın yazarı İbn Asâkir (ö. 571/1176), *Târîhu Buḥârâ*'nın yazarı Nerşahî (ö. 348/959) ve *et-Târîḥ fi ahbârî vülâti Ḥorâsân*'ın (telif tarihi yaklaşık 344/955) yazarı Ali es-Selâmî bulunmaktadır.

"Hitat" olarak bilinen topografya eserlerinin Mısır'da ortaya çıkması da bu döneme rastlar. Bu tip eser verenlerin ilk temsilcilerinden biri *Fütûhu Mısır* yazarı İbn Abdülhakem idi (ö. 257/871); ondan sonra *Târîhu vülâti Mısır ve kuḍâtihâ*'nın yazarı Muhammed b. Yûsuf el-Kindî (ö. 350/961) gelir. Kindî'nin oğlu Ömer b. Muhammed b. Kindî *Fezâ'ilü Mısır* isminde bir methiye kitabı yazdı. İbn Zülâk rivayetlere dayanan *el-Fezâ'il* adlı bir derleme düzenledi. Bu konuda yazan diğer müellifler arasında *el-Muḥtârû fi zikri'l-ḥuṭaṭ ve'l-âşâr*'ın yazarı Kudâî (ö. 454/1062) ile *Risâletü'l-Mısrıyye*'nin yazarı Ebû's-Salt Umeyye b. Abdülazîz ed-Dânî bulunmaktadır. *Fütûh* (fetihler) konulu eserler kategorisine, ilk dönemde İslâm'ın yayıldığı yerleri anlatan Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî'nin (ö. 279/892) *Fütûhu'l-Büldân* adlı eseri dahildir. Günümüzde mevcut olan eser kaybolmuş çok daha büyük bir kitabın özeti. Bu çalışmaların çoğunda topografik bilgi tarihî bilgiler arasına serpiştirilmiştir.

X. yüzyılda tamamen bölgesel coğrafya üzerine yazılmış birkaç eser vardır. Bu konuda Mağrib'de Muhammed b. Yû-

suf el-Verrâk (ö. 363/973) *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adında bir kitap yazdı; ancak bu eser günümüze kadar ulaşmış değildir. Endülüs üzerine Avrupalıların Moro Rasis dedikleri tarihçi Ahmed b. Muhammed er-Râzî (ö. 344/955) önemli bir eser telif etti. Bu eser ve Portekizce'ye yapılmış olan tercümesi kaybolmuştur; sadece bugün Portekizce tercümesinden çevrilen bir İspanyolca nüshası bulunmaktadır. Râzî Kurtuba (Cordoba) şehri hakkında da *Kitâb fi vaṣfi Ḳurṭuba* adında bir kitap yazmıştı.

Bölgesel coğrafya konusunda en önemli eser, Hasan b. Ahmed el-Hemdânî (İbn Ebû'd-Dumyan veya İbnü'l-Hâik, ö. 334/945) tarafından yazılan *Şifatu Cezîreti'l-'Arab*'dır. Batlamyus'u çok iyi bilen Hemdânî, şahsî gözlemlerine ve önceki yazarların kaydettikleri bilgilere dayanan eserinin giriş kısmında koordinatlar konusunda çeşitli görüşler ortaya koydu. Yemen'i anlatan bu eser Arapça coğrafi kaynaklar arasında en ayrıntılı bilgi verenlerden biridir.

C) İslâm Coğrafyasının Zirveye Ulaşması (XI ve XII. yüzyıllar). **1. Filozoflar, Astronomlar ve Diğer İlim Adamları.** XI. yüzyıl, özellikle jeomorfoloji, fizikî, astronomik ve matematikî coğrafya sahalarında nazarî coğrafyanın gelişmesinin doruğunu teşkil eder. Ortaçağ İslâm dünyasının iki büyük âlimi İbn Sînâ ve Bîrûnî bu sahalara esaslı katkılarda bulunmuşlardır. Tıp, müsbet ilimler ve felsefe alanlarında birçok eserin sahibi olan İbn Sînâ (ö. 428/1037), *eş-Şifâ*'ın "eṭ-Ṭabî'yyât" adlı bölümünde yeryüzünün oluşması, bulutlar, çiyler, baharlar, depremler, dünyanın meskûn bölgelerinin oluşumu, ülkelerin özellikleri, hâleler, gökkuşağı, rüzgârlar, gök gürlemesi, şimşek, sağnak yağışların sebepleri, göktaşı ve kuyruklu yıldız gibi konulardaki görüşlerine yer vermiştir. Aristo ve Batlamyus'un fikirlerinin etkisi altında kalan İbn Sînâ, Kindî'den sonra Aristo'nun görüşlerini şerheden en önemli müslüman filozoftur. Özellikle onun yeryüzünün, ovaların, yaylaların, denizlerin ve dağların oluşumu hususundaki görüşleri ilgisini çekmiştir. İbn Sînâ'ya göre iki temel element olan su ve toprak yaratılışlarından dolayı evrenin merkezine çekilmişlerdir. Bu yüzden tabii eğilimlerine göre değil yeryüzünün oluşumundaki genel sisteme göre hareket ederler. Denizler, suların alçak kesimlerde toplanmalarına ve yer değiştirdikleri zaman yüksek noktaları terketmelerine sebep olan yıldızların ha-

reketlerine göre şekillenmişlerdir. İbn Sînâ'nın belirttiği en önemli madde, toprak ve suyun arasından ortaya çıkmış olan yapışkan çamurdur. Bu çamur güneş ve gezegenlerin enerjisine maruz kaldığı zaman sertleşir ve dağ şeklini alır. Dünyanın başlangıçta oturulabilir kısımları sular altındaydı. Bu kesim yavaşça deniz içinde ortaya çıkarak sertleşmiş olabilir; ancak bu gelişmenin o kesimin denizden ayrılmasından sonra meydana gelmesi daha mâkuldür ve deniz hayvanı fosillerinin kayaların içinde ortaya çıkması da bu yüzdendir. İbn Sînâ'ya göre dünyanın oluşmasında bütün safhalar Allah'ın ilmine bağlıdır. Bu sebeple yeryüzünün ortaya çıkmış bazı kesimlerinde hayvanlar temiz havada (nesîm) yetişmişlerdir. Elementlerin birbirlerine dönüşebilme kabiliyetleri ile yıldızlarla gezegenlerin ve güneşin hareketleri yeryüzünün dengesini sağlamış ve ona küre şeklini vermiştir. İbn Sînâ, yeryüzünün güney kesiminin tamamen kara olduğu veya sular altında bulunduğu şeklindeki yaygın görüşe karşı çıkmıştır. İnsanların yaşadığı bölgelerde adaların bulunması ihtimaline inanmış, ancak onlar hakkında herhangi bir bilgi vermenin zor olduğunu kabul etmiştir. Sıcaklığın şiddeti sebebiyle güney bölgelerinin meskûn olmadığını düşünenlerin hata ettiğini belirtir. Güneşin merkezden çok fazla sapmayacağını, ancak oğlak dönencesine paralel uzanan toprakların çok sıcak olduğu farzedilse bile güney kutbuna doğru giden su akıntısının bunu önleyeceğini söyler. Kuzey kutbunda oturulabilme meselesinde ise bu bölgenin insanın çoğalması ve yerleşmesi için uygun olduğu kesin değilse de insanların buraya kısa süreyle seyahat etmesinin mümkün görüldüğünü ileri sürer. Ona göre eğer bu bölge çoğalmaya uygun ise özel cins hayvanların üremesine de uygundur. Sonunda bütün bu görüşlerin sadece faraziye olduğunu ve haklarında kesin delillerin bulunmadığını söyleyerek konuyu kapatır. İbn Sînâ'ya göre deniz yerleşmeye tabii engel değildir; engel olan güneşin uzaklığı ve yakınlığıdır (*eş-Şifâ* [5], s. 24-26). Bunlar fizikî coğrafyanın problemlerini mantık yoluyla çözmeye çalışan filozof bir bilim adamının görüşleridir.

İbn Sînâ'nın çağdaşı Ebû Reyhân el-Bîrûnî de (ö. 453/1061 [?]) fizikî, astronomik ve matematikî coğrafya dallarına orijinal katkılarda bulundu. Bugün hemen hepsi çeşitli dillere çevrilerek

COĞRAFYA

yayımlanmış durumdaki başlıca coğrafi bilgi ihtiva eden eserleri şunlardır: *el-Kānūnūl-Mes'ûdî*, *Tahdîdū nihâyâtîl-emâkin li-taşhîhi mesâfâtîl-mesâkin*, *Kitâbūl-Cemâhîr fî ma'rîfetîl-cevâhîr*, *Tahkîku mâ li'l-Hind ve et-Tefhîm fî evâ'ili şînâ'atî-t-tencîm*. Bunlardan başka jeodezi ve klimatoloji gibi konularda da bazı risâleleri bulunmaktadır. Bîrûnî, dünyanın şekli ve kâinattaki yeri konusunda onun ayın feleğinin merkezinde bulunduğunu ve küre şeklinde olduğunu, ancak bu kürenin üstündeki dağlarla çukurlar sebebiyle engebeli bir yüzeye sahip olduğunu, fakat büyüklüğü karşısında bunların fark edilmediğini söyler. Teşekkül edişi hakkında ise toprağın sudan daha ağır olduğunu ve bu yüzden tortular şeklinde suyun dibine çöktüğünü ileri sürer; toprak ve su her taraftan hava ile çevrili olan yerküreyi birlikte meydana getirirler. Ona göre havanın çoğu ay semasıyla temas halinde olduğu için dönme ve sürünme dolayısıyla ısınır; havanın etrafını saran ısı kutupların yakınında ise hareketin az olması sebebiyle daha azdır. Bîrûnî'nin çağdaşı Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Abdülcelîl es-Sicîzî (ö. 1020 [?]), hareketin göklerde değil yeryüzünde olduğu yönündeki teoriye dayanarak bir usturlab geliştirdi. *Kitâb fî istî'âb* adlı eserinde Bîrûnî bu teoriyi takdir etmekle dünyanın merkezde bulunduğu görüşüne bağlı kaldı (bk. H. A. Kazmi, *The Geographical Concepts of al-Beruni*, s. 51). Hintli astronomi bilginlerinin ileri sürdükleri dünyanın kendi ekseninde etrafında döndüğü teorisine karşı ise dünyanın veya etrafındaki göğün dönmesi halinde meydana gelecek olayların (gündüz, gece vb.) değişmeyeceği fikrini savunarak tarafsız kaldı.

Yeryüzünün ölçüleri meselesinde Bîrûnî, Halife Me'mûn dönemindeki astronomi bilginlerinin tesbitlerine uydu. Onların bulduklarına göre yeryüzündeki büyük çemberin (ekvator) bir derecelik kavsinin boyu 65 2/3 Arap mili idi. Bu değer Bîrûnî'nin Hindistan'da kendi bulduğu ölçülere uyuyordu. Onun bu konudaki değerleri şöyledir: Dünyanın çapı 2163 1/3 fersah = 6490 Arap mili. Dünyanın çevresi 6800 fersah = 20.400 Arap mili. Dünyanın yüzölçümü 14.712.720 1/4 fersah = 44.138.160 Arap mili. Dünyanın hacmi 16.674.442 fersah = 50.023.326 Arap mili. 1 Fersah = 3 Arap mili. 1 Arap mili = 6474 ft = 1 1/5 coğrafik mil.

Bîrûnî, matematikî coğrafya sahasında ekliptik eğiminin değerini hesaplamış ve 23° 35' olduğunu bulmuştu. Enlemlerin hesaplanmasında yeni metotlar uygulamış ve boylamları birçok astronomi bilgininin yaptığı gibi Kanarya adalarından değil Batı Afrika kıyısından başlatmış ve 10°'lik bir fark elde etmiştir. 70° olan Bağdat'ın boylamını esas alarak bazı önemli şehirlerin boylamlarını hesaplamış, bölgelerin yerlerini bir sonuca bağlamış ve dünyanın en kuzeyinde bulunan iskân edilebilir toprakların sınırını 66° enlemi olarak göstermiştir. Bîrûnî'ye göre yeryüzündeki kara parçaları her taraftan okyanusla çevrili idi. Ancak bu okyanusun bazı kesimleri bilinmiyordu. Güney yarım küre su ile kaplanmıştı; fakat bu denizlerde adalar bulunmaktaydı. Bîrûnî ayrıca enteresan bir fikir ileri sürdü: Yeryüzü dengesinin korunması için Hint Okyanusu ile Nil'in kaynaklarının güneyinde Atlantik'i birbirine bağlayan su kanalları olmalıydı. Zira Hint Okyanusu doğuda Asya kıtasının kuzeyine doğru girmiş, birçok ada ve benzer şekilde kara kıta da batıda Güney denizine doğru girerek aralarında dar su geçitleri oluşturmuştu (*el-Kānūnūl-Mes'ûdî*, II, 588). Bîrûnî, Hintliler'in güney kutbunun altında Vadvamukha adında bir ada olabileceği görüşünü benimsedi ve bu karanın genişleyerek iskân edilebilir hale geldiğini, hatta sonradan daha da genişleyip kuzey yarım küredeki bilinmeyen kıtaları oluşturduğunu kabul etti. Bîrûnî, dünyanın meskûn bölgelerinin Çin'den Avrupa'ya doğru uzanan uzun bir sıradağla ikiye ayrıldığını, bu sıradağın iki tarafında ovaların bulunduğunu ve bunlardan birinin Hindistan olduğunu düşünüyordu. Ona göre bu ovalar, dağlardan aşağıya doğru akan nehirlerin getirmiş olduğu tortuların bir sonucu olarak meydana gelmiştir. Böylece Bîrûnî, şu anda Hindistan ovasının olduğu yerde denizin bulunduğunu ileri sürmüş ve modern jeoloji kavramı tethysi önceden tanımlamış oluyordu.

Bu dönemin birçok astronomi bilgini ekliptik eğimi, gece ile gündüz eşitliği (ekinoks), güneş yılı, takvimler ve bir yerin enlem ve boylamlarının tayin edilmesi gibi çeşitli meseleler üzerinde çalıştılar. Bunlar arasında yer alan Ebû İshak İbrâhim b. Yahyâ en-Nakkâş ez-Zerkalî (ö. 1100 [?]), Kepler'den çok önce yörüngelerin eliptik (oval) olduğu görüşünü ortaya koymuştu. Ömer Hayyâm (ö. 1131

[?]), otuz üç yıllık bir devir hesabına dayanan yeni bir takvim düzenledi. Bu takvim Selçuklu Sultanı Celâleddin Melikşah'a nisbetle "Melikî takvimi" veya "Celâlî takvimi" olarak adlandırıldı. Ebû'l-Feth Abdurrahman el-Hâzinî, 1115-1130 yılları arasında Merv'de başarılı çalışmalar yaptı. Ekliptik eğimin hesaplamasında Bettânî'nin 23° 35' değerini tercih eden Hâzinî ışınların kırılmasına bağlı zorluklardan bahsederek eğimin hem azalan hem de münâvebeli olarak azalıp çoğalan bir değere sahip olduğunu kabul etmedi.

Botanik ve ziraat konularından bahseden Arapça ve Farsça eserler coğrafya açısından son derece önemlidir. Bu eserler botanik araştırmaları, meyve, sebze ve bitkilerin tasnifi, tarım yapılabilir toprakların çeşitleri ve seçimleri, kuyular, pınarlar, sulama kanalları, kuru tarım usulüyle mahsul alınması ve nadas gibi konulara tahsis edilmiştir. Bu konuların çoğu toprağın kullanılması konusuna girer. Ziraat konusu üzerinde yapılan ilk çalışmalar, İbn Vahşiyye tarafından 904'te yazılmış (veya Nabatî dilinden tercüme edilmiş) olan *el-Filâhatü'n-Nabatîyye* ile muhtemelen Cassianus Bassus tarafından yazılan *el-Filâhu'r-Rûmiyye* idi. Bu iki eser akla uygun ziraî bilgilerle birlikte bâtıl inançlar içeren birtakım tavsiyelerde de bulunmuşlardır. Ortaçağ'da ziraat üzerine Batı Asya'da birçok eser yazılmış olmakla beraber özellikle XI-XII. yüzyıllarda bu konuda bir Arapça literatürün doğup geliştiği yer İspanya'dır. En önemli yazarlar şunlardır: *Muhtasar Kitâbîl-Filâha* ile şöhret yapan Ebû'l-Kâsım ez-Zehrâvî (ö. 1010), İspanyolca'ya da çevrilen bilimsel tarım konusundaki *Mecmû'* adlı eserin yazarı İbn Vâfid (ö. 1075), sadece kendi tecrübelemine dayanarak *Divânü'l-filâha* adlı eser yazan Muhammed b. İbrâhim el-Besal, aralarında *el-Muğnî fi'l-filâha* adlı kitabın da bulunduğu ziraat konusundaki birçok eserin sahibi Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Haccâc el-İşbîlî, bir botanik sözlüğü olan *Umdetü't-Tabîb fî ma'rîfetî'n-nebât li-küllî lebîb*'in yazarı İbn Abdûn el-İşbîlî ve bilimsel tarım konusunda on iki kitabı içeren *Zühretü'l-bustân ve nüzhetü'l-ezhân* adlı eserin yazarı Muhammed b. Mâlik et-Tiğnerî.

2. Genel Coğrafya ve Kozmografya. XI-XII. yüzyıllarda genel ve sistematik coğrafya konularında yazılan eserler yeni

gelişmeler gösterdi. Endülüs'te bu sahada Ebû Ubeyd el-Bekrî (ö. 487/1094) *el-Memâlik ve'l-mesâlik* ve *Mu'cem me'sta'cem* adlarında iki eser telif etti. 1068'de yazımı bitirilen birinci eserin tamamı günümüze kadar ulaşmamıştır; bugün mevcut olan bölümleri Kuzey Afrika, Mısır, Irak, Hazar denizi çevresi ve İspanya'nın bazı bölgeleri hakkındadır. Abdullah Yûsuf el-Guneym bu eseri iki bölüm halinde neşretmiştir (*Cezîretü'l-'Arab min Kitâbi'l-Memâlik ve'l-mesâlik*, Küveyt 1977; *Coğrafiyâtü Mısr min Kitâbi'l-Memâlik ve'l-mesâlik*, Küveyt 1980). Coğrafi bir sözlük olan ikinci eserde ilk defa Bekrî Arapça alfabetik ebced sistemini kullanmıştır. Eser, esas olarak Arabistan'daki yerler hakkında verilmiş bilgilerle sınırlıdır ve öncelikle Kur'an'da, hadislerde ve eski Arap şiirinde geçen isimlerle ilgilidir.

XII. yüzyılda Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir ez-Zührî (ö. 1154'ten sonra), hem tasnif hem muhteva açısından benzeri bulunmayan ve daha önceki eserlerin taklidi mahiyetinde olmayan bir eser yazdı. Yazar, adı *Kitâbü'l-Coğrafya* (nşr. Muhammed Hacı Sâdık, *Bulletin d'études orientales*, XXI, 1968) olan eserinin Halife Me'mûn zamanında yapılan haritadan (es-sûretü'l-Me'mûniyye) kopya edilmiş olan Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhim el-Fezârî'ye ait haritanın kopyasına dayandığını ifade eder. Ancak Fezârî ve Me'mûn'a nisbet edilen haritalar orijinal şekilleriyle zamanımıza kadar ulaşmamış olması sebebiyle bu açıklamanın doğruluğu hakkında kesin bir şey söylenemez. Zührî kitabında bilinen dünyayı yedi cûze ayırmış, her cüzü de ayrıca üç suk'a bölmüştü. Onun bu tasnifinde ikinci cüz merkeze, diğer altı cüz ise İranlılar'ın kişver (ülke) tasnifine tekabül edecek şekilde onun etrafına yerleştirilmişti. Eserin muhtevasının hikâye ve gerçeklerin bir karışımını kapsadığı ifade edilir.

Bu yüzyılın en önemli coğrafyacısı Sicilya'da Norman Kralı II. Roger'in (1097-1155) sarayında bulunmuş olan Şerîf el-İdrîsî adıyla ünlü Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdrîsî'tir (ö. 560/1165). İdrîsî'nin *Kitâbü Nûzhetü'l-müşâtâk fi'htirâkı'l-âfâk* adındaki büyük eseri, Ortaçağ'da İslâm dünyasında yazılmış yerkürenin genel ve sistematik coğrafyası üzerindeki en kapsamlı çalışmalardan biridir. Eser, ana hatlarıyla çalışmalarını finanse eden kralın iradesine uygun biçimde kendisi ta-

İdrîsî'nin *Kitâbü Nûzhetü'l-müşâtâk* adlı eserindeki dünya haritası (Köprülü Ktp., nr. 955, vr. 2^a-3^a)

rafından çizilmiş olan dünya haritasının bir açıklaması mahiyetindedir. Eserin Arapça tam metni *Opus Geographicum* başlığıyla yayımlandı (Roma-Napoli 1970-1976). İdrîsî Batlamyus coğrafya okulunun bir takipçisidir. İlk dönem İslâm coğrafyacılarının birkaç eserinden faydalandığı gibi Batlamyus'un *Kitâbü'l-Coğrafya*'sını da kullandı. Bunun yanında Kral Roger'in elçilerinin getirdiği raporlarla şifahî bilgilerden de faydalanmıştır. Zamanındaki hem meskûn hem de terk edilmiş şehirlerin durumlarından bahseder. İdrîsî gençliğinde Ön Asya, Fransa'nın güney sahilleri, İngiltere, İspanya ve Fas'ı dolaşmıştır. Avrupa, Kuzey Afrika, Batı ve Orta Asya hakkında vermiş olduğu bilgiler Güney Asya, Güneydoğu Asya ve Uzakdoğu hakkında verdiği bilgilere nisbetle daha doğrudur; bu durum yapmış olduğu iklim haritalarında da görülmektedir.

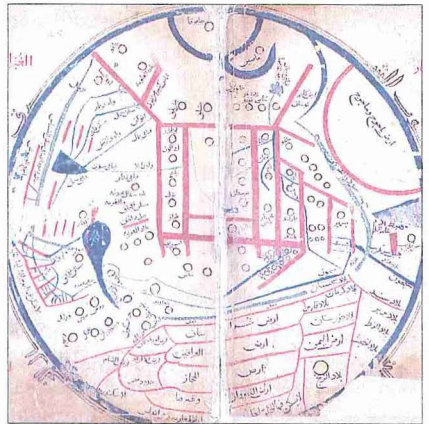
Muhammed b. Necîb Bekrân'ın dünya coğrafyası üzerine Farsça bir eser yazması bu döneme rastlar. *Cihânnâme* adlı eserin yazım tarihi yaklaşık 1215 yılıdır. Farsça'da kozmografya konusunda eser veren ilk kişi Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed et-Tûsî'dir. 1180 yılı dolaylarında yazdığı *'Acâ'ibü'l-ma'hlûkât* adlı eseri on bölüme ayrılmıştır. Ebû Hâmid Muhammed b. Abdürrahim el-Girnâtî'nin (ö. 1170) 1162'de tamamladığı *Tuhtetü'l-elbâb ve nuḥbetü'l-a'câb* adlı eseri coğrafya-kozmografya literatürü içinde yer alır. Dört bölüme ayrılmış olan eser insan ve cin tائفesi, ülkeler, eşsiz yapılar, denizler ve içindekiler gibi konulardan bahsetmektedir. Yaza-

rın gerçekleri hikâyelerle karıştırmaya doğru bir meyli olmasına rağmen kitabında yer verdiği geniş seyahat bilgileri coğrafya açısından büyük bir değere sahiptir.

3. Bölgesel Coğrafya ve Topografya. Irak'tan Kuzey Suriye'ye ve muhtemelen Mısır'a doğru yaptığı seyahatteki izlenimlerini bir risâlede anlatan hristiyan hekim İbn Butlân (ö. 1066) XI. yüzyıl coğrafyacıları arasındadır. Eseri Bizans topraklarındaki hristiyanların hayatından da bahsetmektedir. Bu dönemin en önemli coğrafyacılarından biri de *Nizâmü'l-mercân fi'l-mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserin sahibi olan Ahmed b. Ömer el-Uzrî'dir (ö. 1085). Müellif Bekrî'nin hocasıydı ve bu yüzden Endülüs coğrafyası konusundaki eseri daha sonraki coğrafyacılar için önemli bilgi kaynağı oldu.

Orta Asya'da hüküm süren Karahanlı hânedanına akraba asil bir aileden gelen Kâşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda Orta Asya'daki Türk kabilelerinin dilleri üzerine yazmış olduğu önemli eser aynı zamanda coğrafi bilgiler de ihtiva eder. 1068-1072 yılları arasında yazılmış olan *Dîvânü lügâti't-Türk* adlı eseri, esasta yazarın tesbit ettiği şekilde yirmi kadar Türk kabile lehçesinin bir sözlüğüdür. Kâşgarî bölgeyi dolaşarak çeşitli lehçeler üzerinde araştırma yaptı. Bu araştırmalardaki amacı, zamanında çok güçlü olan Türk ırkının üstünlüğünü ortaya koymaktı. Kâşgarî eserini Muktedî-Bilâh'a (1075-1094) ithaf etmiştir. Eser, yer isimleri ve Orta Asya'nın coğrafi özellikleri üzerine zengin bilgiler ihtiva eder.

Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü lügâti't-Türk* adlı eserindeki dünya haritası (Millet Ktp., Ali Emîrî, Arapça, nr. 4189, vr. 11^a-12^a)

COĞRAFYA

Kitaptaki dünya dil haritası İslâmî haritacılıkta eşine az rastlanan bir örnektir. Bu haritada Balasagun'u merkeze yerleştirir, ayrıca kabilelerin yerlerini ve çevre bölgeleri gösterir.

Farsça'da da İbn Belhî'nin *Farsnâme*'si çok önemli bir coğrafi bilgi kaynağı teşkil eder. 1106-1116 yılları arasında Selçuklu Sultanı Gıyâseddin Muhammed'in isteği üzerine yazılan bu eser eski İran şahlarının tarihi ve İran coğrafyası ile ilgilidir (*The Farsnâme of Ibnu'l-Belhî* [nşr. G. Le Strange — R. A. Nicholson], London 1968). Farsça coğrafya eseri yazma geleneği yavaş yavaş gelişti. Bunun en güzel örneği, genel tabiat tarihi üzerine *Zeynü'l-aḥbâr* (nşr. Abdulhay Habîbî, Tahran 1347) adlı bir kitap kaleme alan Ebû Saîd Abdülhay b. Dehhâk Gerdîzî'nin çalışmasında görülür. Bu eser Gazne Sultanı İzzüddeve Abdürreşîd döneminde (1049-1051) yazıldı. Bir bilgi hazinesi olan eser Türkler, Hintliler ve Doğu Avrupa konusunda önemli hususları ihtiva eder. Yazar Turan ile Çin'in eski başşehri Humdân arasındaki yolu da tanıtır.

4. Etnoloji ve İktisadî Coğrafya. Ortaçağ İslâm dünyasında zooloji konusunda yazılmış az eser vardır; bildiklerimiz beşerî coğrafya bakımından önemlidir. Şerefüzzaman Tâhir Mervezî'nin *Ṭabâ'î'ü'l-ḥayevân* adlı eseri bunlardan biridir. Kitabın yazılış tarihi bilinmiyor; ancak içinde zikredilen son tarih 1120'dir. İlk bölümü çeşitli ırklar ve coğrafya konusuna ayrılmıştır. Halklarıyla birlikte özellikleri de anlatılan Hindistan, Çin ve Tibet bölümleri çok önemlidir. Eser aynı zamanda 1027 yılında Çinliler tarafından Gazneli Mahmud'un sarayına gönderilen elçiden alınan bilgilerle Kitan'ın başşehri ile Gazne arasındaki yolu da tarif eder; ayrıca XI. yüzyılın ortalarında Orta Asya halklarının göçü konusuyla da ilgilenmiştir (W. Minorsky, *Şerefü'z-zamân Tâhir Mervezî* [Ar. metinle trc.], London 1942).

Bu dönemde Mısır'da muhasebe ve yönetim konusunda iktisadî coğrafya açısından önem taşıyan eserler yazıldı. Bunlardan biri, İbn Memmâtî'nin (ö. 606/1209) kaleme aldığı arazi sistemi, vergiler ve ilgili meselelerden bahseden *Ḳavânînu'd-devâvîn* adlı kitaptır. Eser Aziz Suryal Atıya tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1943).

5. Seyahatnâmeler. Bu dönemde eserleriyle Mısır ve Suriye hakkında geniş bilgi veren iki önemli seyyah yaşamıştır. Bunların ilki, Fâtımîler döneminde birkaç yıl Mısır'da kalmış olan İsmâîlî mezhebi-

ne mensup Nâsır-ı Hüsrev'dir (ö. 481/1088). *Sefernâme* adlı eseri, bu dönemdeki Kahire'nin tarihi ve bölgeleri (hitat) konusunda önemli bir bilgi kaynağı teşkil eder. Bu dönemin ikinci seyyahı ise İbn Cübeyr olarak bilinen Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr el-Kinânî'dir (ö. 614/1217). Eseri *Rihletü'l-Kinânî*, müslümanların Haçlılar'a karşı savaşıkları dönemde Suriye ve Mısır halkının yaşayışını anlatır; Sicilya'dan da bahseder. Babası gibi "küttâb" sınıfına dahil olan İbn Cübeyr seyahatnâme yazımını edebî eserler seviyesine ulaştırdı. Bu dönemde çok fazla tanınmayan bir seyyah da İbn Fâtıma idi. İbn Fâtıma'nın Afrika'nın sahil bölgelerini dolaştığı anlaşıyor. İbn Saîd el-Mağribî değerli bir eser olan seyahatnâmesinde ondan Afrika konusunda nakiller yapar.

6. Ziyârât ve Fezâil Kitapları. Bu dönemde ziyârât ve fezâil kitapları yazılmaya başlanmıştır. Ziyârât kitapları, muhtelif İslâm ülkelerinden yola çıkarak Mekke'ye yapılan ziyaretleri, yolda görülenleri ve ziyaret yerlerini anlatan eserlerdir. Muhtemelen Haçlı seferlerinden esinlenerek kaleme alınmış olan fezâil kitapları da bu sınıfa dahildir. Bu tür eserleri kaleme alanlar arasında, *Kitâbü'l-İşârât ilâ ma'rifeti'z-ziyârât*'ın yazarı Ali b. Ebû Bekir el-Herevî (ö. 1215), 1043 yılı dolaylarında tamamlanmış olan *el-İ'lâm bi-fezâ'ili's-Şâm ve Dimaşk*'in yazarı Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed er-Rabâî, XI. yüzyılın sonlarında şöhret bulmuş *Fezâ'ilü Beyti'l-mukaddes ve's-Şâm*'in yazarı Ebû'l-Meâlî Mûşerref b. Müreccâ b. İbrâhim el-Makdisî, 1106'da yazılmış *Fezâ'ilü Beyti'l-mukaddes*'in yazarı Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Vâsıtî yer alır. Ayrıca *Müşrû'l-ğarâm ilâ sâkini's-Şâm* adlı eserinde "Fezâilü'l-kuds" üzerine bir bölüm yazan tarihçi Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî de (ö. 1200) bulunmaktadır.

7. Coğrafya Sözlükleri. Kur'an'da ve hadislerde geçen yer isimleri üzerine eser yazma geleneği bu dönemde de devam etti. Meşhur müfessir Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) bu konuda *Kitâbü'l-Cibâl ve'l-emâkin ve'l-miyâh* (Krachkovski, I, 317-318) adlı eserini kaleme aldı. Bu konuda eser yazan Zemahşerî'nin çağdaşı Ebû Sa'd Abdülkerîm es-Sem'ânî (ö. 1167) Merv bölgesinde yetişmiş olan bir tarihçidir. *Kitâbü'l-Ensâb* adlı eseri tarih kadar coğrafya bakımından da önemlidir; çünkü aynı zamanda coğrafi terimlerden bah-

seder. Sem'ânî'nin amacı şahısların isimlerini araştırmak değil isimlerin asıllarının izahını yapmaktır. Meselâ Sîfî'nin nesebini incelerken Çin'e ticaret yapmak ve bilgi elde etmek için giden birçok şahsın ismine temas eder. Bu sebeple Mağrib ve Orta Asya bölgeleri hakkında olduğu gibi zaman zaman Çin'le ilgili meseleleri de aydınlatmıştır. Sem'ânî'nin 1155 yılında yazmaya başladığı bu eser Yâkût'un kitabına önemli bir kaynak teşkil etmiştir. Yâkût'un başvurduğu coğrafya sözlüklerinden bir diğeri yazarı da Ebû'l-Feth Nasr b. Abdurrahman el-İskenderî'dir (ö. 1166). Bu yazarın eseri *Fî Ma'ḥtelefe ve'telefe fî esmâ'i'l-bi-kā'* adını taşımaktadır.

Ortaçağ İslâm dünyasında telif edilen coğrafya sözlüklerinin yazarları arasında en büyüğü, Yâkût el-Hamevî er-Rûmî olarak bilinen Şehâbeddin Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah'tır (ö. 626/1229). Bizans topraklarında doğan Yâkût gençken Araplar'a esir düşer ve Bağdat'a getirilerek Asker b. İbrâhim el-Hamevî adlı bir tüccara satılır; bu yüzden Hamevî nisbesini almıştır. Asker b. İbrâhim kendine daha faydalı olsun diye Yâkût'un biraz eğitilmesini ister ve bu arada Yâkût, Ukberî (ö. 1219) ve İbn Yaîş'ten (ö. 1245) Arap dili ve edebiyatı dersleri alır. Asker b. İbrâhim'in ölümünden sonra kitap satıcısı olarak Bağdat'a yerleşen Yâkût bu işinin yanında zamanının çoğunu kitap telif ederek geçirir. Bilinen birçok eserinin sadece dört tanesi günümüze ulaşmıştır: *Mu'cemü'l-büldân*, *Mu'cemü'l-üdebâ'* olarak da bilinen *İrşâdü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edib*, *Kitâbü'l-Müşterik va'zan ve'l-muhtelif şak'an ve el-Mukteḍab min Kitâbi Cemhereti'n-neseb*. Yâkût coğrafya ile tarih arasında yakın bir ilişki bulunduğuna inanmış ve yer isimlerinin imlâsının önemini vurgulamıştır. Alfabetik sırayla düzenlemiş olduğu *Mu'cemü'l-büldân*'da yer isimlerinin telaffuzunu belirtmiş, yerlerin coğrafi durumlarını, sınırlarını ve koordinatlarını vermiştir. Birçok kaynaktan faydalanmasının yanında görüştüğü kişilerden aldığı bilgilerle seyahatleri sırasında edindiği deneyimlerini ve gözlemlerini de ekleyerek eserinin değerini artırmıştır. Yâkût, uzun önsözünden de belli olduğu üzere müslüman coğrafyacıların kullandığı matematikî, fizikî ve bölgesel coğrafya konularındaki kavramlara tamamen âşina idi. *Mu'cemü'l-büldân*, geniş kapsamlı bir eser olmasından dolayı XIV. yüzyılda Ab-

dülmü'min b. Abdülhak el-Bağdâdî tarafından kısaltılarak *Merâsîdü'l-ittılâ' alâ esmâ'îl-emâkin ve'l-bikâ'* adıyla tekrar yazılmıştır (daha fazla bilgi için bk. DSB, XIV, 546-548; Krachkovski, I, 335-344).

D) Coğrafya İlminin Gelişmesi (XIII-XVI. Yüzyıllar). İslâm coğrafyası her ne kadar XII. yüzyılda hem coğrafi düşüncenin gelişimi hem de eserlerin yüksek edebî bir değer kazanmasıyla en yüksek seviyesine çıkmışsa da coğrafyacılar bu ilim dalının çeşitli branşlarını, özellikle tasvirî ve bölgesel coğrafyayı geliştirmeye devam etmişlerdir. Astronomi bilginleri, coğrafyacılar, seyyahlar ve gemiciler bu ilme önemli katkılarda bulundular. XV. yüzyıldan sonra Türkçe ve Farsça daha çok eser yazıldı; çünkü bu dillerin ilki Osmanlı Devleti'nin, ikincisi Bâbürlü Devleti'nin saray dili olma özelliğini taşıyordu.

1. Astronomik Coğrafya. Merâğa Rasathânesi'nde Nasîrüddin et-Tûsî (ö. 1274) birçok seçkin bilim adamının iş birliğiyle astronomi araştırmaları yaptı. Tûsî gezegenlerin hareketi konusuna önemli katkılarda bulundu ve sonradan "Tûsî'nin rotatif kuvvet teorisi" olarak adlandırılan teoriyi ortaya attı. Şüphesiz bu, modern zamanlardan önce Batlamyus astronomisinin dışında keşfedilmiş olan en önemli noktaydı. Copernicus'un güneşi merkez kabul eden teorisi (heliocentric) ondan çok önce Tûsî'nin ve takipçisi müslüman astronomların eserlerinde bulunmaktadır. Belki de bu eserler Copernicus'a Bizanslı aracılarla ulaşmış olabilir (DSB, XIII, 511).

Horasan Valisi Uluğ Bey (Muhammed Taragay, ö. 1449) Semerkant'ta bir rasathâne kurdu. Rasathânenin asıl gözlem aleti yukarıda adı geçen Hucendî'nin yaptığı "es-südsü'l-Fahrî" idi. Uluğ Bey'in ekliptik eğim için bulduğu 23° 13' 17" değeri, zamanındaki gerçek değerinden sadece 32 saniye farklıdır. Semerkant'ın enlemini 39° 37' 33" olarak ölçtü. Uluğ Bey gece ve gündüz eşitliğinin yıllık gerilemesini de (presesyon) 51' 4" olarak tesbit etmiştir ki bugün gerçek değerinde sadece 50' 2" olduğu bilinmektedir (DSB, XIII, 535-537).

Genel ve matematikî coğrafya konularında eser veren bu dönemin en önemli yazarı İbn Saîd el-Mağribî idi (ö. 1286). Batlamyus-İdrîsî geleneğini takip eden İbn Saîd *Kitâbü'l-Coğrafya*'sında (nşr. İsmâil el-Arabî, Beyrut 1970) tanıttığı yerlerin koordinatlarını verir ve çağdaşı kaynaklara dayanarak İdrîsî'ye göre daha

yeni bilgiler sunar. Yine genel ve matematikî coğrafya konularında diğer bir önemli isim, İbnü'l-İbrî (Barhebraeus) olarak bilinen Ebü'l-Ferec Yuhannâ (Gregorius) el-Malatî'dir (ö. 1286). Ebü'l-Ferec Batlamyus'un *Almagest*'ini şerhederek kozmografya ve astronomi üzerinde Sür-yânice *Salâh Hün-yânâh* adlı bir kitap yazdı. Matematikî coğrafya konusunda benzersiz bir çalışma sayılan bu eser, daha çok Bîrûnî'nin bilgilerini yansıtır. Bu eserde ve *Manâris Kudşî* (*Menâratü'l-ağdes*) adlı diğer eserinde de coğrafi değeri olan önemli bilgiler nakledir.

Ortaçağ İslâm dünyasının son büyük coğrafyacısı, ilmî yeteneğinin yanında askerî dirayetini de ispat eden Hama Valisi Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ali'dir (ö. 1331). *Takvîmü'l-büldân* adlı muazzam eserinde (*Géographie d'Aboul-Féda* [nşr. M. Reinaud — M. De Slane], Paris 1840) bir cetvel halinde ülke ve şehirlerin koordinatlarıyla kısa tanıtmalarını veren Ebü'l-Fidâ bilgi kaynağı olarak birçok güvenilir eserden faydalanmıştır. Özellikle Hint Okyanusu ile Atlantik arasında su kanallarının varlığına inanan Bîrûnî'nin görüşlerini savunmuştur. *Takvîmü'l-büldân* plan açısından Belh okuluna bağlı olmakla birlikte Hârizmî ve İbn Saîd el-Mağribî'nin eserlerinin kategorisine dahil edilebilir. Yazar önsözünde ayrıca dünya coğrafyasının ana özelliklerini de araştırmıştır.

Bu dönemde Farsça eser veren en önemli coğrafyacı, Kazvin ve civarında defterdarlık (mütevfi) yapmış olan Hamdullah b. Ebû Bekir b. Ahmed b. Nasr el-Mütevfi el-Kazvinî idi (ö. 750/1349). Ünlü coğrafyacı Kazvinî (aş. bk.) ile karışmaması için daha çok Hamdullah Mütevfi adıyla anılan bu müellifin *Nüzhetü'l-kulûb* adlı Farsça kitabı esas olarak kozmografik ve coğrafi bir eserdir. İlhanlılar'ın son döneminde ortaya konmuş beşerî coğrafya konusundaki tek kaynaktır. Yönetim, halkın sosyal ve ekonomik yaşamı ve diğer konulardan bahseder. Çizmiş olduğu haritalar geleksel İslâm haritacılığından farklı bir sisteme sahiptir. Genel coğrafya konusunda eser veren diğer bir coğrafyacı Muhammed b. Yahyâ'dır. *Şuverü'l-eşkâlîm* adlı Farsça kitabını 1347'de tamamlamış ve Kirman'daki Muzafferîler'in yöneticilerinden biri olan Mübârizüddin Muhammed'e (1314-1358) ithaf etmiştir. İlk bölümü uzun bir girişten oluşan eserin ikinci bölümü, yedi coğrafi bölgenin anlatıldığı yedi bölüme ayrılmıştır.

2. Bölgesel Coğrafya. Bu dönemde birçok eser, özellikle Mısır başta olmak üzere bölgesel coğrafya konuları üzerine yazılmıştır. Bunlardan biri, Abdüllatif b. Yûsuf el-Bağdâdî (ö. 1231) tarafından 1206'da yazımı tamamlanmış olan *el-İfâde ve'l-i'tibâr fi'l-umûri'l-müşâhe-de ve'l-havâdisi'l-mu'âyene bi-arzi Mısır* idi. Aslında biyolog olan yazar Mısır'da çeşitli konulardaki gözlemlerini kaydetmiş ve halkın yamyamlığa sürüklendiği 597-598 (1200-1201) yıllarındaki büyük kıtlıktan bahsetmiştir. Nil etrafında oturan halkın nehir hakkındaki inançları üzerinde durmuş ve her yıl taşan sularını ölçerek incelemelerde bulunup ikisi arasında bir bağ kurmaya çalışmıştır. Bölgesel coğrafya konusuyla ilgilenen diğer bir coğrafyacı, Necmeddin el-Eyyûbî'nin hükümdarlığı sırasında (1240-1249) *Kitâbü Lûm'u'l-kavânin* adlı eseri yazan Osman b. İbrâhim en-Nablûsî es-Safedî'dir. Yönetim konusundan bahseden kitabı İbn Memmâtî'ninkine benzer. Ancak daha önemli olan eseri, eyalet valisi iken yazdığı *Târîhu'l-Feyyûm* adlı kitabıdır. Bu dönemde bundan başka toprak ölçüm kayıtları (er-revkât) meydana getirildi. Bunlardan biri er-Revkû'n-Nâsırî (1315) idi. *Kitâbü İkkâzî'l-müteğaffil* adlı eserin yazarı İbnü'l-Mütevvec diye bilinen Muhammed b. Abdülvehhâb ez-Zübeyrî (ö. 730/1330), *Kitâbü'l-İntişâr li-vâsitati 'ikdi'l-emşâr* adlı eserin sahibi İbn Dokmak (ö. 1407 (?)), *et-Tuhfetü's-seniyye bi-esmâ'îl-bilâdi'l-Mısrîyye*'nin yazarı Şeyh Ebü'l-Bekâ İbnü'l-Ceyân da (ö. 1497) bu konuda eser veren coğrafyacılardandı. Şeyh Ebü'l-Bekâ 1477'de Kayıtbay'ın Suriye'yi ziyareti sırasında ona refaket etmiş ve Suriye ile Mısır arasındaki yolu anlattığı bir de hâtırat yazmıştı. Tanınmış tarihçi Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrizî (ö. 1442) Mısır'da o dönemin en önemli yazarı olarak görülür. Makrizî, Himyerî'nin *er-Ravzü'l-mi'âr* adlı coğrafya sözlüğünün bir düzenlemesini yaptı. Ancak en önemli eseri, tarih ve coğrafya tarihinin bir arada ele alındığı *el-Hıtaf* adlı kitabıdır. Eski Mısır konusunda ilginç gözlemlerde bulunan Makrizî, geçmiş zamanlarda Nil nehrinin bütün Mısır'ı kapladığına ve Memfis şehrinin kurulmasından önce Mısırlılar'ın mağaralarda yaşadıklarına inanıyordu.

XIII. yüzyılda Güney Arabistan hakkındaki eser yazmış önemli bir ilim adamı, İbnü'l-Mücâvir olarak bilinen Yûsuf b. Ya'kûb ed-Dimaşkî'dir (ö. 1291). *Târîhu'l-*

COĞRAFYA

müstebsır adlı eserin yazarı olan Dimaşki Hindistan'a seyahat etmiş ve bir müddet Mültan'da kalmıştır. Dimaşki'nin zamanındaki "râhnâmecât"ları (denizcilik rehberi) iyi bildiği anlaşılmaktadır. Batı Asya'da bölgesel coğrafya konusunda yazılmış diğer önemli bir eser de doğu hristiyanlarının patriği III. Mâyâ Billâh'nın Süryânîce yazılmış biyografisinde bulunur. Yazarı belli olmayan bu eserin Rabbân Barsûmâ'nın (ö. 1293) hâtıralarına dayandırıldığı ihtimali vardır. Rivayete göre Mâyâ Billâh, Barsûmâ ve iki Nestûrî hristiyan Kuzey Çin'deki Hanbalık'tan başlayarak seyahate çıkarlar. Amaçları Kudüs'e gidip Beytülmakdis'i ziyaret ederek hacı olmaktır. Ancak bölgede devam eden savaşlar sebebiyle yollar kapalıdır ve hiçbir zaman amaçlarını gerçekleştiremezler. Bu yüzden Irak'ta kalırlar. Mâyâ Billâh zamanla patrik olur. Barsûmâ ise İlhanlı Hükümdarı Argun'un (1284-1291) emrine girer ve onun tarafından Avrupalı devlet adamlarıyla irtibat kurması için Roma'ya gönderilir. Barsûmâ bu arada Cenevre ve Paris'i de ziyaret eder.

Bu dönemde Suriye ve Filistin hakkında birçok eser meydana getirildi; ancak bunlar esas olarak övgü niteliği taşıyan fezâil kitapları türündedir. Bu dönemde yazılan eserler o kadar açık bir şekilde birbirlerinden alıntı yapmış ve aynı kaynakları kullanmışlardır ki bunları okuyan bir kimse aynı yazar tarafından yazılmış değişik eserleri okuduğu kanaatine sahip olur. Bu kitaplar tarih ve coğrafya konularında önemli malzeme ihtiva etmelerinin yanında arkeoloji ve topografya bakımından da önemlidirler. Filistin üzerine eser veren müellifler arasında Makdisî, Süyûtî, Ebû'l-Yüm'n el-Uleymî sayılabilir.

3. Ansiklopediler. XIV ve XV. yüzyıllarda ansiklopedik nitelik taşıyan eserler coğrafi açıdan da önemlidirler. Bunlar coğrafyayı ve birçok değişik konuları ihtiva ederler. Devlet yetkilileri ve hükümet memurlarına genel bilgi sağlamak amacıyla yazılmışlardır. Coğrafya ile ilgili bölümleri pek fazla orijinal değere sahip değildir. Gerçekte kendi edebî türlerinde yazılmış olan bu eserler ayrı bir kategori teşkil ederler. Bu eserlerin yazarlarından biri, Mısır'da yerleşmiş olan Mağribli Cemâleddin Muhammed b. İbrâhim el-Vatvât'ır (ö. 1318). Kazvî'nin planına göre düzenlediği *Mebâhicü'l-fiker ve menâhicü'l-ıber* adlı eserini okuyucuya nasihat vermek üzere yaz-

mıştır. Bu eser, Trablusşam ve Mısır'ın birçok eyaletinde divan başkâtipliği yapmış olan *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûn'l-edebed* adlı muazzam eserin yazarı Şehâbeddin Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî (ö. 1332) için önemli bir kaynak teşkil eder. Onun amacı memurların bilmesi gereken sosyal bilimlerin bir özeti çıkarırmaktır. Eser bunun yanında o dönemin tarihi ve coğrafya tarihi hakkında önemli bir kaynak teşkil eder. Daha büyük öneme sahip kitaplardan biri, Şehâbeddin İbn Fazlullah el-Ömerî'nin (ö. 1349) *et-Ta'rif bi'l-muştalahî's-şerîf* adlı eseridir. Bir hükümet dairesinin yönetilmesi için gerekli bilgileri veren eserin Memlûk dönemindeki Suriye ve Mısır'ın haberleşme vasıtalarıyla ilgili beş ve altıncı makaleleri pratik ve teorik bakımdan büyük öneme sahiptir. Bu eser sadece resmî dokümanlara değil aynı zamanda olayların çoğunda yazarın birinci elden temin ettiği bilgilere dayanmaktadır. *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emşâr* adlı ansiklopedik çalışması ise tarih ve coğrafya konularına hasredilmiştir. İki kısım olan kitabın ilk bölümü yeryüzüne, ikinci bölümü de orada yaşayanlara ayrılmıştır. Eserinde takip ettiği metoda göre, çeşitli ülkelere mensup halklardan topladığı bilgilerin doğruluklarını ispat edinceye kadar tartışan yazar sahip olduğu derin bilgisini özellikle ikinci bölümde ortaya koyar.

Dönemin son büyük ansiklopedisti Şehâbeddin Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî'dir (ö. 1418). 1389'dan itibaren Divânü'l-inşâ'da çalışan Kalkaşendî *Şubhu'l-a'sâ fî şinâ'ati'l-inşâ'* adlı eserinde Ömerî'nin verdiği bilgileri güvenceye kullanarak kullanmış, kendisi de ayrıca birçok yeni bilgi ilâve etmiştir. Coğrafya konusundaki bölümün kitabın en önemli kısmı olduğu kabul edilir. Kalkaşendî, İbn Hurdâzbih'ten Ebû'l-Fidâ'ya kadar ilk dönem coğrafyacılarının çeşitli eserlerinden faydalanmıştır. Ülkeler hakkında verdiği coğrafi bilgilerin asıl önemi kendisinin şahsî tesbitlerine dayanmış olmalarından gelir.

4. Seyahatnâmeler. Bu dönem seyahatnâmeler bakımından zengindir. İbn Battûta gibi Endülüslü ve Mağribli birçok seyyah, Asya ve Kuzey Afrika'da müslüman olan ve olmayan çeşitli ülkeleri dolaşarak geriye tarihî ve coğrafi açıdan büyük öneme sahip bilgiler ihtiva eden eserler bıraktılar. Bunlardan biri Belen-siyeli Ebû Muhammed el-Abderî'dir. Abderî seyahatine 1289'da Mogador'dan

başladı. *er-Rihletü'l-Mağribiyye* adlı seyahatnâmesinin önemi, Kuzey Afrika şehirlerini tanıtmamasının yanında temiz bir çevre ve iklim içinde yaşayan çöl sakinlerinin yaşamlarını da canlı bir şekilde tasvir etmesidir (*er-Rihletü'l-Mağribiyye* [nşr. Ahmed b. Cedv], Kostantine, ts.; [nşr. Muhammed el-Fâsî], Rabat 1968). Diğer bir seyyah, *er-Rihletân* adıyla anılan iki ayrı seyahatnâmenin yazarı İbn Rüşeyd el-Endelüsî'dir (ö. 1321). *Mil'ül-aybe fîmâ cümü'a bi-tûli'l-ğaybe fî'l-vechî'l-muvâcihe ile'l-haremeyn Mekte ve Taybe* adlı ilk eseri, Meriye'den (Almeria) başladığı Kuzey Afrika seyahatini, 1290 yılında tamamladığı *Ehlü'l-hadis* adlı ikinci eseri ise özellikle Endülüsteki kadıları anlatır (Krachkovski, I, 382-383). Diğer bir seyyah da 1309'da seyahatlerine başlayan Abdullah b. Muhammed et-Ticânî'dir. *Rihletü'l-Ticânî* adlı eserinde Kuzey Afrika'dan bahsetmiş ve coğrafi problemlerle beşerî coğrafya konularını tartışmıştır (*Rihletü'l-Ticânî* [nşr. Hasan Hüsnî Abdülvehhâb], Tunus 1958).

Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük seyyahı İbn Battûta (ö. 1377 [?]) idi ve o güne kadar hiçbir müslüman seyyah dönemin bilinen dünyasını onun yaptığı gibi baştan başa gezmemiştir. Tanca'da bir Berberî ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen İbn Battûta ilk öğrenimini doğduğu şehirde İslâm fıkıhı üzerine yaptı. Doğuştan gelen seyahat tutkusuyla genç yaşında hac görevini ifa etmek için 1324'te Mekke'ye doğru yola çıktı ve o başlangıçla hayatının tamamını devamlı şekilde seyahatlerde geçirdi. İbn Battûta Arabistan, Anadolu, Güney Rusya, Hindistan, Seylan, Maldiv adaları, Güneydoğu Asya, Çin, İspanya, Büyük Sahrâ ve Sudan gibi ülkeler başta olmak üzere pek çok yeri dolaştı. İbn Battûta seyahatlerini, kendi edebî üslûbuyla süslü bir şekilde kaleme alan Muhammed b. Muhammed b. Cüzey el-Kelbî'ye yazdırmıştır. Eser *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emşâr* ve *'acâ'ibi'l-esfâr* adıyla günümüze kadar ulaşmış ve birçok defa neşredilmiş olup yazarın şahsî görüşlerini ve mistik yorumlarını, ziyaret ettiği ülke halklarının o zamanki sosyopolitik yaşamlarıyla birleştirdiği zengin bir kaynaktır.

5. Kozmografya Eserleri. Yukarıda kozmografya üzerine yazı yazan ilk âlimin muhtemelen Câhiz olduğu zikredilmişti. Bu konuda ilk Farsça eser meydana getiren kişi de Muhammed b. Mahmûd b.

Ahmed et-Tûsî'dir. XIV. yüzyılda kozmografya konusunda çalışma yapma eğilimi arttı ve âlimler bu ilme eskisinden daha çok önem verdiler. Bunun asıl sebebi, bilim ve felsefede göze çarpan genel gerilemedir. Daha önce ilmî çalışmalar doruğuna ulaştı ve coğrafyada özellikle teorik açıdan müslümanlar Yunanlılar'ı dahi geçerek en yüksek başarıyı elde ettiler. Böylece kozmografklar hazır buldukları geçmişin zengin ilmî verilerine ruhi ve dinî inançlarını katarak Allah'ın varlığını ispat etmeye ve yine O'nun tarafından yaratılan evreni açıklamaya yönelik bir dünya görüşü ortaya koydular. Bu dönemin en büyük kozmografya âlimi, tanınmış sûfî Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) etkisinde kalmış olan Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvî'nî'dir. Kazvî'nî 'Acâ'ibü'l-mahlûkât ve ğarâ'ibü'l-mevcûdât adlı eserinde ulvî âleme, melekût âline, süflî âleme ve dünyevî meselelere temas eder. Coğrafya konusundaki eseri 'Acâ'ibü'l-büldân ile Âşârü'l-bilâd ve aḥbârü'l-'ibâd adlarını taşıyan aynı kitabın birbirinden farklı iki nüshasından oluşur. Yâkût'tan istifade eden Kazvî'nî, onun kozmografya üzerine yazdıklarından pek çok iktibas yaparak coğrafi konuları alfabetik sırayla anlatır.

Kozmografya üzerinde çalışan bir başka yazar, tasavvufî eğilimlerinden dolayı sûfî lakabını alan Şemseddin Muhammed b. Ebû Tâlib ed-Dimaşkî'dir (ö. 727/1327). Çeşitli coğrafi ve mânevî önem taşıyan konulardan bahseden *Nuḥbetü'd-dehr fi 'acâ'ibi'l-ber ve'l-baḥr* adlı eserinde Kazvî'nî'nin metodolojisini takip etmiştir. 1332'de şöhret bulan İbn Hamdân el-Harrânî Dimaşkî'nin çağdaşıdır. *Câmi'u'l-fünûn ve şalvetü'l-maḥzûn* adlı eserinde dünyanın acaplıkları üzerinde durmuştur. Bu dönemin son kozmografyacısı Sirâcüddin Ebû Hafs İbnü'l-Verdî (ö. 861/1457) olup *Ḥarîdetü'l-'acâ'ib ve ferîdetü'l-ğarâ'ib* adlı kitabıyla tanınmıştır. Ancak coğrafya ile tabiat tarihinin bir birleşimi niteliğindeki eseri çok az ilmî değere sahiptir.

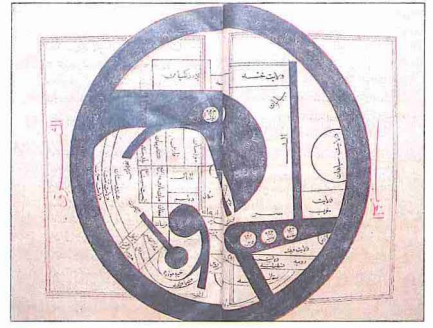
6. Tarihçiler. Tarihin geri planında coğrafyanın öneminin bilincine varan bu dönemin bazı tarihçileri eserlerinde coğrafi bilgilere de geniş yer vermişlerdir.

Orta Asya'nın en tanınmış tarihçisi Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî (ö. 1318) *Câmi'u't-tevâriḥ* adlı eserin yazarıdır. Eseri tarihî coğrafya konusunda bilgiler ihtiva eder. Müellif coğrafya üzerine aynı zamanda *Câmi'u't-teşânifi'r-Reşîdî* adlı

kitabı da içine alan bir monografi yazmıştır (yazma nüshası için bk. Krachkovski, I, 396, dipnot).

Kısaca İbn Haldûn olarak bilinen Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, *Muḳaddime* adlı eserine genel coğrafya konusunda derlediği bilgileri fazla irdelemeden almış ve bu bilgileri büyük çoğunlukla Batlamyus'la İdrîsî'nin eserlerine dayandırmıştır. Bununla beraber insanların karakterlerini, sosyal ve ekonomik faaliyetlerini değerlendirmede orijinal düşüncelere yer vermiştir. Hayvan ve bitkilerin içinde yaşadıkları iklim bölgesiyle ilişkili özel durumlarını da göstermiş, iklimin ve çevrenin canlılar üzerindeki etkilerini incelemiştir; asıl katkısı ise beşerî coğrafya olmuştur.

Eserlerinde coğrafi bilgilere geniş yer veren önemli tarihçilerden biri, Timurlu Hükümdarı Şâhruh'un (1404-1447) saray tarihçisi olan Hâfız-ı Ebrû adıyla ünlü Nüreddin Abdullah b. Lutfullah b. Abdürreşîd el-Bihdâdânî el-Havâfî'dir (ö. 1430). Müellif gençliğinde Timur'un hizmetinde bulunmuş ve ona Çin seferi sırasında refakat etmiştir. Timur'un ölümünden sonra oğlu Şâhruh'un hizmetine girdi ve çeşitli seferlerine katıldı. Hâfız-ı Ebrû birçok tarihî eser telif etti. *Târiḥ-i Hâfız-ı Ebrû* adlı kitabı coğrafi konularla ilgilidir. Hâfız-ı Ebrû ve hâmisî Şâhruh dünya coğrafyasıyla yakından ilgilileniyorlardı. Hâfız-ı Ebrû'ya coğrafya üzerine yazma ilhamını, hükümdarın izniyle Farsça'ya çevirdiği *Kitâbü'l-Mesâlik ve şuverü'l-eḳâlîm* adlı Arapça eser vermiştir. Bu eserin önsözünde Muhammed b. Yahyâ tarafından yazılan *Şuवरü'l-eḳâlîm* adlı bir kitaptan da söz eder ki bu yukarıda Kirman'da yazılmış olduğu kaydedilen eserle aynı olmalıdır. Hâfız-ı Ebrû, kendi eserinde ülkeleri anlatırken *Kitâbü Mesâliki'l-memâlik* adlı bir kitaba müracaat ettiğini ve eserinin çoğunun bu kitaptan tercüme olduğunu söyler. Hâfız-ı Ebrû'nun Farsça'ya tercüme ettiği risâlenin Ebû Zeyd el-Belhî'nin veya daha önce onun eserleriyle karışmış olan İstahrî'nin bir düzenlenmesi olma ihtimali mevcuttur. Çünkü İstahrî'nin eseriyle karşılaştırıldığında iki metin arasında büyük benzerlikler olduğu görülmektedir. Hâfız-ı Ebrû eserinde Batlamyus, İbn Hurdâzbih, Bîrûnî, İdrîsî, Ebû'l-Fidâ ve diğerlerinin yazdıkları ilk döneme ait önemli kaynakların birçoğundan faydalanmıştır. Eserin ilk bölümünde genel ve sistematik coğrafya ile birlikte matematikî ve fizi-

İstahrî'nin *Mesâlik'l-memâlik* adlı eserinin bir diğer nüshasındaki dünya haritası (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1646, vr. 2^a-3^a)

kî coğrafya konularına yer verilmiş, çeşitli ülkeler ayrı ayrı tanıttıldıktan sonra Fars ve Kirman'ın siyasî tarihine girilmiştir. İkinci bölüm Horasan coğrafyasından bahsetmekte olup coğrafi kısmı Mâil Herevî tarafından neşredilmiştir (*Coğrafya-yı Hâfız-ı Ebrû*, Tahran 1349). Güney yarım kürenin bilinmeyen toprakları konusunda İbn Sînâ ve Bîrûnî'nin görüşlerini tekrarlar. Eserinde bulunan haritalar İstahrî'ninkilere benzerler ve onun yedi iklimi matematiksel metotla bölmekle ilgili etkisi altında kalmışlardır; ancak onun yuvarlak dünya haritasında güney bölgesi su ile kaplı olarak gösterilmiştir.

Tarihçi İbn İyâs (ö. 1524), astronomik ve matematikî coğrafya ile ilgili *Neşku'l-ezhâr fi 'acâ'ibi'l-aḳḫâr* adlı bir eserin yazarı idi. Bu coğrafyacı esas olarak ilk devir kaynaklarına bağlı kalmış ve özellikle Mağrib'de, Endülüs'te meydana gelen ilmî gelişmelerden haberdar olamamıştır.

7. Denizciler. Abbâsîler ve daha sonraki dönemlerde Arap - İslâm denizciliği üzerine telif edilmiş birçok eser günümüze ulaşmamıştır. Denizcilik literatürü arasında, gemi kaptanlarının tuttukları günlük notların dışında XV-XVI. yüzyıllara ait Arapça ve Türkçe yazılmış birkaç eser zengin coğrafi bilgiler ihtiva etmektedir. Bu eserlerden o dönemdeki Arap ve Osmanlı denizcilerinin teorik ve pratik yönlerden mesleklerinde epeyce ilerledikleri, Hint Okyanusu ile Akdeniz hakkındaki bilgilerinin geniş ve mükemmel olduğu öğrenilmektedir. Türk denizcileri deniz haritacılığında yüksek bir seviyeye çıkmışlardır. Pîrî Reis gibi Türk denizcilerinin çizdiği deniz plan ve haritalarının, Ortaçağ haritacılığıyla modern

COĞRAFYA

haritacılık arasında bir köprü teşkil ettiği bilinmektedir. Denizcilik sahasında Hint Okyanusu'ndaki Arap denizcilerin Ümitburnu'nu dahi dolaştıkları söylenir. 1457'de bir dünya haritası çizen Frau Mauro'ya göre bir Arap denizcisi 1420'de Ümitburnu'nu dolaşarak Hint Okyanusu'ndan Atlas Okyanusu'na geçmiştir.

XV. yüzyılın en büyük Arap denizcisi, İbn Mâcid adıyla bilinen Şehâbeddin Ahmed b. Mâcid en-Necdî idi. Necdîli denizci bir aileye mensup olan İbn Mâcid'in nazım ve nesir halinde birçok eseri günümüze gelmiştir. Bunlardan yirmi iki tanesi Gabriel Ferrand tarafından (*Instructions Nautique et Routiers Arabes et Portugais des XVe et XVIe siècles*, I-II, Paris 1921-1923, 1925), üç tanesi de Şelâse râhmânecâtü'l-mechûle ismiyle T. A. Shumovsky tarafından yayımlanmıştır (Moscow-Leningrad 1957). İbn Mâcid'in önemli coğrafi bilgiler ihtiva eden eserlerinden biri de 895 (1490) tarihli *Kitâbü'l-Fevâ'id fi'uşûli'ilmî'l-baħr ve'l-kavâ'id* adlı kitabıdır (nşr. İbrâhim el-Hürî — İzzet Hasan, Dimaşk 1971). Bu kitap çeşitli denizcilik konuları yanında Hint Okyanusu'ndaki denizcilerin takip ettikleri yolları, birçok limanın enlem derecelerini, on büyük adayı, deniz seyahatleri için elverişli muson rüzgârlarını ve Asya, Avrupa ve Afrika'nın sahil şeridiyle ilgili konuları da ele almıştır. İbn Mâcid, Afrika kıtasını gerçek boyutlarından daha küçük tasavvur etmiş ve Hint Okyanusu ile Atlantik arasında su kanallarının (medhal) bulunduğu inanmıştı. Kutbüddin el-Mekkî'nin (ö. 1582) yazdığı *el-Berkû'l-Yemânî fi'l-fetħi'l-Osmânî* adlı eserde bahsedildiğine göre Vasco de Gama'nın Doğu Afrika sahilindeki Malindi'den Hindistan'daki Kalikût'e kadar yaptığı yolculukta ona rehberlik eden denizci İbn Mâcid'dir. İbn Mâcid bu bilgiyi doğrulamakla, ancak Portekizli geminin ismini vermemektedir (Gabriel Ferrand, s. 539-557).

İbn Mâcid'in çağdaşı denizci Süleyman b. Ahmed el-Mehrî de XVI. yüzyılın ilk yarısında şöhret buldu. Onun *Kitâbü'l-'Umdetü'l-mehriyye fi zabti'l-'ulûmî'l-baħriyye* adı altında yayımlanan beş eseri günümüze kadar ulaşmıştır (nşr. İbrâhim el-Hürî, Dimaşk 1970). İbn Mâcid'den faydalandığı anlaşılan Mehrî Hint Okyanusu'nun sahil şeritleri, mevsimlik rüzgârlar ve deniz yolları gibi konularda değerli bilgiler vermiştir. İbn Mâcid ile Mehrî'nin bazı durumlarda kendi bilgileriyle Hint denizcilerinin bilgilerini karşılaştı-

maları, Chola (es-Süliyân) metinlerinden haberdar olduklarını göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Birûnî, *el-Kânûnû'l-Mes'ûdî*, Haydarâbâd 1954-56, II, 588; Makdisî, *Ahşenû't-teķâsim*, s. 4, 62; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, s. 329-330; Mes'ûdî, *Mürâcû'z-zeheb* (ed. C. Pellat), Beyrut 1960, I, 148; İbn Haldûn, *The Muqaddima* (trc. F. Rosenthal), London 1958, s. 105-109, 116-117; M. Rinaud, *Introduction Générale à la Géographie des Orinetaux*, Paris 1848; C. Nalino, *'İlmü'l-felek ve tārīhuhū 'inde'l-'Arab fi'l-kurânî'l-vustâ*, Roma 1911-12; W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, London 1928, s. 12-13; V. Minorosky, *Şerefi'z-zamân Tâhir Mervezî*, London 1942, s. 125, 153; Nafis Ahmad, *Muslim Contribution to Geography*, Lahore 1947; İhvân-ı Safâ, *Resâ'il*, Beyrut 1376/1957, s. 160-161, 166; W. E. D. Allen, *The Poet and Spac-Wife*, London 1960, s. 1-14; S. Maqbul Ahmad, *India and the Neighbouring Territories*, Leiden 1960, "Giriş", a.mlf., "Yâkût", DSB, XIV, 546-548; a.mlf. — Fr. Taeschner, *"Djughrâfiyâ", EI²* (İng.), II, 575-590; H. A. Kazmi, *The Geographical Concepts of al-Beruni*, Hapur, ts., s. 51; a.mlf., *Arab Classical Accounts of India and China*, Calcutta 1989; a.mlf., "Travels of Abu'l-Hasan 'Alî b. al-Husayn al-Mas'ûdî", *IC*, XXXVII/4 (1954), s. 4-15; a.mlf. — Raja Bano, *Historical Geography of Kashmir*, Delhi 1984, s. 3-5, 12; S. M. Ali, *Arab Geography*, Aligarh 1960; I. I. Krachkovski, *Tārīhü'l-'edebi'l-coğrafiyyi'l-'Arabî* (trc. Selâhaddin Osmân Hâşim), Kahire 1963-65, I-II; *A Treatise on Meteorology by Abu Yusuf Yacub Ibn Ishak el-Kindî* (ed. Yusuf Yakub Miscony), Bağdad 1965; S. M. Ziaddin Alavi, *Arab Geography in the Ninth and the Tenth Centuries*, Aligarh 1965; G. R. Tibbets, *Arab Navigation in the Indian Ocean*, London 1971; A. Miquel, *Le Géographe humain du monde musulman Jusqu'au milieu du 11e siècle*, Paris 1973-80; Tarif Khalidi, *Islamic Historiography-The Histories of Mesudî*, Albany 1975, s. 157; M. Muhammed Muhammedeyn, *el-Coğrafiya ve'l-coğrafiyyûn*, [baskı yeri yok], 1403/1983 (Dârü'l-Ülûm); a.mlf., *et-Türâşü'l-coğrafiyyi'l-'İslâmî*, Riyad 1404/1984; Macid Fakhri, *A History of Islamic Philosophy*, London 1983, s. 167; S. Razia Ja'fî, *al-Khawarizmi's Geographical Map of the World*, Srinagar 1985; B. A. Rosenfeld — A. T. Grigorian, "Thâbit İbn Qurra", *DSB*, XIII, 288-295; Seyyed Hossein Nasr, "al-Ṭūsî", *a.e.*, XIII, 511; T. N. Kari-Niazov, "Ulugh Beg", *a.e.*, XIII, 535-537; David A. King, "İbn Yûnus", *a.e.*, XIV, 574-580; Gabriel Ferrand, "Le Pilote Arebe de Vasco de Gama", *Etudes sur la géographie Arabe-Islamique*, Frankfurt 1986, s. 539-557.

S. MAQBUL AHMAD

E) Osmanlılar Dönemi. Başlangıç döneminde Arap ve Fars eserlerinin tesiri altında kalan Osmanlı coğrafyacılığı, XV. yüzyılı bu eserleri tanımakla geçiren, XVI. yüzyılda ise bir yandan tercümeler yapan, bir yandan da seyahatnâmelerle denizcilik, yollar ve bazı önemli şehirler üzerine kitap ve risâleler yazan müellifler sayesinde önemli bir gelişme göster-

miştir. Bu asır, o güne kadar yazılanların bir özeti olan ve benzerleri arasında en önemli eseri teşkil eden, Âşık Mehmed'in kendi müşâhedelerini de eklediği *Menâzirü'l-avâlim* adlı kitabıyla kapanmıştır. Osmanlı coğrafyacılığı XVII. yüzyılda bu temel üzerine kurulup Doğu ve Batı kaynaklarına dayanan Kâtib Çelebi (ö. 1657), Ebû Bekir b. Behrâm'ın (ö. 1691) çalışmalarıyla ve Evliya Çelebi'nin (ö. 1682) *Seyahatnâme*'siyle zirveye ulaşmıştır. Fakat bu ilim dalı XVIII. yüzyılda geçirdiği durgunluktan sonra hemen artık hiç orijinal eser verememiş ve kendini XIX. yüzyılda da bu durumdan kurtaramamıştır.

XIV. yüzyıla kadar dünya genelinde daha çok Arapça ve Farsça yazılan coğrafya kitapları XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Batı dillerinde yazılmaya başlanmış, bu iki devir arasındaki boşluk ise gittikçe ciddiyet ve çeşitlilik kazanan Osmanlı eserleriyle doldurulmuştur. Ancak Osmanlı coğrafya eserlerinin, bu ilmin tabii ve riyâzî taraflarından çok, belki biraz da günün ihtiyaçları gereği, mevziî ve topografik yönleriyle ilgilendiği görülmektedir. Osmanlı coğrafya eserleri konu yönünden kesin hatlarla birbirlerinden ayıramamakla birlikte ilmi, ameli ve seyahatnâme türü olmak üzere üç grupta mütalâa edilebilir.

Mekân bilgisi Osmanlı Türkleri'ne Semerkant mektebinin tesiriyle matematik yolundan astronomi ve hey'et coğrafyası şeklinde girmeye başlamıştır. Kadizâde-i Rûmî (ö. 1412) tarafından kurulan Semerkant Rasathânesi'nin Osmanlı âlimleri üzerindeki tesiri büyük olmuş ve Ali Kuşçu (ö. 1474) ile torunu Mahmud Mîrim Çelebi (ö. 1525) gibi âlimler ya doğrudan doğruya bu müessesede okumuşlar veya dolayısıyla ondan etkilenmişlerdir. Ali Kuşçu'nun matematik ve astronomiye dair yazdığı *Risâle fi'l-hey'e, er-Risâletü'l-Muhammediyye ve Zic-i Ulugh Bey'e* yaptığı şerh sonraki müellifleri de etkilemiş, böylece Semerkant mektebi XV. yüzyılda Osmanlı coğrafyasının gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Osmanlı coğrafyasının ilk kitabı sayılabilecek en eski tarihli eser, Edirne'nin fethinden (1362) hemen sonra yazılan Ali b. Abdurrahman'ın *Acâibü'l-mah-lûkât*'ıdır. Ali b. Abdurrahman'ın kendi gözlemlerine ve daha önceki müelliflerin, özellikle Kazvî'nin yazdıklarına dayanarak kaleme aldığı eser, kozmografik ve ansiklopedik mahiyette olup iki kısım halinde kâinatın yaratılışı, gökler,